

УНИВЕРЗИТЕТ “ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ” ШТИП ПРАВЕН ФАКУЛТЕТ КОЧАНИ

Интерна скрипта за предавања по Римско право

Први дел

Доц.-д-р Методи Хаџи Јанев и пом.асс.м-р Марија Радевска

2011 година

Предговор

Денеска зборот Римска империја звучи грандиозно. Причините за тоа од една страна се големината на нејзината територија и нејзиното времетраење, а од друга страна римското право што во рамките на империјата било создадено и применувано 13 века.

Наш предмет на изучување е токму римското право. Неговото значење од антиката до денес е несомнено. Денеска тоа е значајна правно-историска дисциплина која задолжително се изучува на правните факултети во целиот свет.

Основната смисла, односно потреба за научните изучувања на римското право се поклопува со смислата од општото проучување на историјата, што треба да помогне за правилно сфаќање на денешните институции (во случајов правни, поточно имотно правни) на нивните општествени корени, за врз таа основа да може да се преземат најцелисходни активности за функционирање на денешниот општествен и правен систем.

Кога станува збор за изучувањето на римското право од гледиште на потребите на современото имотно право, тоа изучување, според одредени автори би требало главно да се сведе на идентификацијата, генезата, развојот и гасењето на институтите и другите соодветни категории на имотно-правниот дел од римското право, макар што неможе притоа да се запостави целокупниот развој на тоа општество и неговото општествено уредување.

Изучувањето на римското право како наставна дисциплина на правните факултети има и свои несомнени педагошки вредности. Запознавањето на римското право, како историско-правна дисциплина, придонесува за успешното формирање на млади правнички кадри и поточно за разбирањето на историската условеност на правните институти, нивната појава, развој и исчезнување, зависно првенствено од развојот на општествено-економските и политичките односи во една земја. Поради тоа и на Правниот факултет во Кочани при Универзитетот "Гоце Делчев" Штип оваа дисциплина го најде своето место помеѓу воведните дисциплини и се изучува како задолжителен предмет во вториот семестар на сите студиски програми.

Авторите

ВОВЕДЕН ДЕЛ

ПРВ ДЕЛ

1. ИЗВОРИ НА РИМСКОТО ПРАВО

За да се разберат изворите на римското право би требало да се разбере и еволуцијата на општествено економските односи. Тоа е од причина што токму развојот на општествено-економските односи во голема мерка се одразува врз креирањето на правилата и правниот сообраќај. Проучувањето на римското право кое се создавало во период од 13 векови (од средината на VIII век п.н.е до средината на VI век од н.е.) пред секој автор најпрво го поставува прашањето за периодизација на историјата на римската држава, а соодветно на неа и периодизација на римското право. Во литературата се среќаваме со различни критериуми за поделба кои резултираат со различни периодизации на римската држава и на римското право. Една од периодизациите кои ги издвојуваме е на професорот Dragomir Stojčević од Србија според кој историјата, а со тоа и изворите на римското право можат да се поделат на четири периоди:

Првиот период времето од појава на Римјаните на историската сцена (754 година п.н.е. – година од која Римјаните го сметале својот календар) до установување на република како вид на државно уредување и се нарекува **период на создавање на држава**.

Вториот период го опфаќа периодот од создавање на републиката (510 година п.н.е.) до установување на принципатот (27 година п.н.е.), или период на **републиката**.

Третиот период го опфаќа времето од доаѓање на власт на Октавијан Август и воспоставување на принципат до доаѓање на власт на Диоклецијан во 284 година, период кој се нарекува **принципат**.

Четвртиот период го опфаќа времето од доаѓање на власт на Диоклецијан до смртта на Јустинијан во 565 година. Иако всушност историјата на римската држава завршува со пропаста на Западното римско царство во 476 година, периодот се продолжува до смртта на Јустинијан поради значењето на неговата кодификација за римското право. Овој период се нарекува **доминат**.

Друга периодизација, воедно и најчесто среќавана (посебно кај италијанските автори) ја дели историјата на римската држава и римското право на три периоди:

Прв период - период на старата римска патрициско-плебејска држава и старото римско право- *jus civile*, (од создавањето на римската држава до установувањето на магистратурата на преторот peregrini- од 754 до 242 од старата ера)

Втор период – период на класична робовладетелска држава и хонорарно и класично римско право (од установувањето на магистратурата на преторот peregrini до установувањето на магистратурата на преторот peregrini – од 242 од старата ера до 212 од новата ера)

Трет период – период на централизирано – бирократска и апсолутистичка држава и единствено императорско римско право или посткласично право (од едиктот на Каракала

до пропаста на Западното римско царство или до смртта на Јустинијан – од 212 до 476 или 565 година од новата ера).

Во овој учебник ние се одлучуваме за тројната периодизација на римската држава и римското право (која на нашите простори беше прифатена и од професорот Иво Пухан) и според неа ќе ги претставиме изворите на римското право. На тој начин според изворите римското право би можело да се подели на извори кои датираат од т.н. старо римско право, извори кои датираат од класичниот период и извори кои датираат од посткласичниот период. Во делот кој следи ќе ги разработиме изворите одделно.

2.1. Изворите на римското право кои датираат од старото римско право

2.1.1. Воведни напомени за државното уредување во првиот период, периодот на старото римско право

Првиот период од развојот на римската држава е период на распаѓање на гентилното уредување и настанување на римската држава, период на исчезнување на колективната сопственост и појава на приватната сопственост и период на создавање на римската република. Од аспект на изворите на римското право од овој период од посебно значење е да се споменат органите на државното уредување на раната република бидејќи тие воедно се јавуваат како најзначајни креатори на римското право. Меѓу нив ги издвојуваме **комициите и концилиите**. Комиција претставувало народно собрание во кое свои претставници имале сите слоеви на население, односно и патрициите (богато и угледно население) и плебејците(пошироките народни маси). Концилијата, односно *concilia plebis* било собрание во кое учествувале единствено плебејците и тие имале право на глас. Римските концилии настанале како противтежа на сенатот бидејќи тој државен орган во римската република бил составен само од 300 најугледни патриции, и со тоа плебејците биле исклучени од сенатот. Во овие воведни напомени ќе споменеме уште еден вид на државни органи од раната република кои се од значење за создавањето на правото во овој период. Се работи за **магистратурите** кои претставувале постојани сектори на државни работи (државни служби) во рамките на кои државните работи ги вршеле лица наречени магистрати или хонорес (овој назив потекнува од фактот што магистратите бесплатно ја вршеле државната служба бидејќи истото се сметало за чест, односно *honor*)

2.1.2. Генерлни забелешки на старото римско право

Старото римско право *Ius Civile Aunium*, *Ius Civile Quiritum*, ги регулирало односите во на преминот од примитивното римско општество во формирањето на римската држава. Станува збор за период во кој се формирал стариот Рим. За ова право се вели дека е :

- примитивно што се огледува преку неговата форма (долго немало пишано право)
- конфузно (испреплетеност) на правни морални и обичајни норми
- строго формлистичко (многу малку се водело сметка за правната основа, а преголм акцент се ставал на формата на почетокот на одредбите и гестикаулацијата)
- конзервативно – зачувување на надворешноста на одредени форми (со што на старите форми им се давало ново значење)

- сурово- се изразуvalo посебно преку казните како во поглед на кривичното право така и во поглед на граѓанското право
- строго персонално – имало важење само за римските граѓани.

2.1.3. Периодот на непишани правила *Ius non scriptum*

Помпоније зборува за две врсти на правила во римската држава. Правила кои биле на сила пред настанувањето на државата. Во овој период како што видовме не постои класна раслоеност во рамките на римската држава. Во тој период правилата за поведение се без правно значење туку биле обичајни правила. Втората (правната фаза) е карактеристична за настанувањето на државата и класното раслојување во рамките на римското општество.

Обичајни правила на поведение

Обичајните правила во рамките на римската држава се означувале како *mos* и *mores maiorum*. Во рамките на генсот овие правила се развиле како традиција и установена практика. Почитувањето на истите било забележано со тоа што оние кои не ги применувале и почитувале добивале казни. Најтешка казна била истерување – прогонување од генсот.

Периодот на обичајното право настанува во периодот на класното раслојување. Попрецизно во периодот кога постоела поделба на патрони и клиенти, плебејци и патриции, слободни луѓе и робови. Во прво време правните прописи не се разликувале од религиозните правила. Ова е период кога сите обичаи влегувале во религиозното право *fas* и имале сакрален карактер. Законикот со XII табlici не бил ништо друго, туку кодификација на обичајните правила.

2.1.4. Период на пишано право - *Jus scriptum*

Периодот на пишаното право започнува со кодификувањето на обичајните правила во рамките на Законот на 12 табlici, а продолжува со донесувањето на закони од страна на комициите и донесувањето на плебисците од страна на плебејските собранија, како и едикти од страна на магистратите. Карактеристиките на изворите на пишаното право ќе ги изложиме во текстот што следи.

Закон на XII табlici (*Lex XII tabularum*)

Со овој закон започнува историјата на римското приватно право. Идејата за неговото настанување е резултат на инсистирањето на плебејците да се запишат обичајните правила. Иако во основа тој претставува кодификација на обичаите, сепак одредени автори забележуваат дека тој во себе содржи и нови правила кои ја изразуваат волјата и тенденциите на владеачката класа. За создавање на законот најпрво била испратена три члена комисија во Грција која требало да ги проучи Солоновите закони. По враќањето на комисијата конзултатот бил суспендиран. Наместо тоа била формирана комисија од 10 луѓе кои требало да ги напишат законите - *decemviri legibus scribendis*. Со оглед на то што не биле опфатени сите обичајни правила, покрај десетте биле додадени уште две плочи со што настанал и Законот на 12 табlici. Законот е донесен 450 и 451 година п.н.е., а правилата испишани на 12 бакарни плочи биле објавени на форумот. Она што е карактеристично е дека овој закон не ја преживеал историјата. Се верува дека бил

уништен во времето на галските војни. Сепак, подоцна тој претставува основа која е реконструирана и според тие реконструкции неговата содржина изгледала вака: таблиците од I - III содржеле правила на судската постапка и извршување на пресуди, таблица IV и V - правилата од семејното право, туторството и наследното право, таблиците VI – VIII содржеле правила за регулирање на имотни односи, таблица IX – регулатива за кривичните дела, таблица X – религиозни обреди, а таблиците XI и XII содржеле правила кои регулирале различни области од општествениот живот. Во 12 та таблица, точка 5 се наоѓа една одредба која е од посебно значење за изворите на римското право. Според оваа одредба: "lex est quod populus jubet atque constituit" односно - закон е се што ќе заповеда и одреди народот. На овој начин римските собранија, односно комициите, добиваат овластување да донесуваат апстрактни и општи правни правила, наречени закони или *leges*. Законот на 12 таблици има големо значење за римското право. Од делата на римските автори се заклучува дека го сметале за некој вид на уставен закон, извор на целокупното јавно и приватно право, му укажувале речиси религиозно почитување, а во правните школи го учеле напамет. Правилата од овој закон не можеле да се укинуваат од страна на магистратите, но не останувале и целосно непроменети во пракса, односно магистратите ги менувале по пат на неприменување или толкување на начин што им одговарал на новонастанатите услови.

Законите – *leges*

Законите биле општо важечки правни правила кои во одредена постапка ги донесувале римските комиции. Тие биле задолжителни за целото римско население. Според структурата тие се состоеле од три дела. Првиот дел бил *praescriptio* или увод кој се состоел од податоци за предлагачот на законот, за претседателот на комицијата, за денот и местото на гласањето. Вториот дел бил *rogatio* односно предлог на магистратот и тој го содржел правното правило. Третиот дел бил *sanctio* и содржел предвидување за санкцијата во случај на непочитување на рогацијата на законот.

Плебисцити – *plebiscita*

Плебисцитите биле донесувани од страна на плебејските собранија (*concilia plebis*). По својата содржина тие биле општи и апстрактни правила за поведение. По тоа и биле слични со законите, но од нив се разликувале по својата задолжителност. Додека законите биле задолжителни за целото римско население, плебисцитите биле задолжителни само за плебејците, а не и за патрициите.

Едикти на магистратите

Магистратите како вршители на државна служба и државни работи добивале овластување на издаваат наредби за римското население. Тие наредби се нарекувале едикти и биле писмени наредби кои се изложувале на форумот.

2.2. Извори на правото во класичниот Рим

2.2.1. Воведни напомени за државното уредување во класичниот Рим

Вториот период од развојот на римската држава е период на класично робовладетелско стопанство. Робовладетелите не учествувале во процесот на производство. Тие се занимавале со интелектуални дејности, поточно со уметност, филозофија, право и слично. Покрај робовите, во римската држава се среќавало и слободно население (латини иперегрини) кои освен статус на слободни граѓани и не уживало многу други останати права. Во најдобра положба биле римските граѓани кои биле воедно и слободни граѓани и носители на права во римската држава. Но и во рамки на оваа категорија на население се разликувале три поткатегории на римски граѓани: нобили кои биле потомци на највидните патриции и плебејци и уживале најголемо богатство, но и политичко влијание во државата, понатаму еквестри кои го претставувале новозбогатеното римско население зад кое непостоело политичко влијание или посебни почести во државата и на крајот е плебсот како вид на римски граѓани кои биле сиромашно население, со неугледни професии (земјоделци, занаетчи и слично) и без политичко влијание.

Нобилите биле оној дел од населението кои одиграле значајна улога во изумирањето на републиканските државни органи и во создавањето на олигархија која почнала да ја наметнува и остварува својата волја во државата, јакнејќи го сенатот и слабеејќи ги народните собранија кои ја претставувале волјата на целото население. Набрзо борбите помеѓу олигархијата и останатиот дел од населението резултирале со настанување на **принципат** како нов вид на државно уредување. Во негови рамки најзначајна улога во државното уредување како и во создавањето на правото добива принципсот – личност во која биле кумулирани повеќе републички магистратури. Првиот принципс на римската држава бил Октавијан Август. Овластувањата на принципсот во рамки на принципатот најдобро се опишани преку следниве две правила:

1. *Quid quid principi placuit legis habet vigorem* – Она што му се допаѓа на принципсот има сила на закон;
2. *Princeps legibus solutus est* – Правилата на правниот поредок не го обврзуваат принципсот.

Покрај обичајните правила, *leges*, *plebiscita* и *edicta*, како извори на правото се среќаваат и општоважечките правни правила кои се создадени со денесувањето на одлуките на сенатот *senatus consulta*, одговори на правниците *response pridentium*, и одлуки на принципсот, *contuticionem principum*. Сите нови извори на римското право од вториот период се резултат токму на ваквите овластувања на принципсот, кој од една страна самиот има улога во создавање на правото преку конституциите кои ги донесува, а од друга страна им дава овластувања на сенатот и на правниците да создаваат задолжителни правни правила. Во натамошниот текст накратко ќе стане збор за сите овие извори посебно.

Обичајно право

Настанувло без интервенија на законодавецот преку усталената пракса и примена на одредени правила кои не биле пишани. Со правна сила биле само оние обичаи кои биле државна виза. Овие правила служеле за пополнување на законските празнини.

Закони и плебсцити

До крајот на првиот век од новата ера римските собранија имале овластувања да донесуваат одлуки *leges*, одлуки на римските комиции и *plebiscita* одлуки на *concilia plebes*. Како што веќе споменавме разликата меѓу законите и плебисцитите се состои во нивната задолжителност. Таа разлика била отстранета со донесувањето на *Lex Hortensia* 287 година п.н.е со кој се предвидува задолжителност на плебисцитите за целото римско население. На овој начин отпаднала потребата од разликување на закони и плебисцити и тие се претопиле во единствен извор на римското право – закон или *leges*.

Промената на законот или укинувањето се вршело со контрерни рогации. Доколку контрерната рогација целосно го укинувала законот се велело дека законот е аброгиран. Законот е дерогирен доколку се укинува дел од текстот на законот. Доколку имало дополнувања законот бил суброгиран, а доколку на друг начин се решавале одредени прашања од законот се велело дека законот е оброгиран.

Законите изгласани во собранијата биле апстрактни генерални правила за поведење кои биле наменети и пропишани за граѓаните на Рим. Тие биле изгласани во собранијата на предлог на магистратите. Освен генералните закони биле донесувани и т.н. специјални закони *leges privilegiae* без некој одредени причини ко и закони *lege speciale* со кои се регулирале односите за одредена група на граѓани.

Едикти на магистратите – *Ius honorarium*

Правните правила содржани во едиктите на римските магистрати го сочинуваат *ius honorarium*. Со оглед на тоа што извира од едиктите на римските магистрати ова право се нарекувало и магистратско право. Тоа овозможило старото *ius civile* кое не одговарало на се поголемиот правен промет да се адаптира на новонастанатите состојби.

Раководејќи се од идејата дека правото треба да го следи доброто и праведното, *quod aequum et bonum est*, магистерското право го напушта формализмот и крутоста која ја имало *ius civile* (кое било и *ius scriptum*). Со оглед на тоа што за одредена група на односи решенија имало и во *ius civile*, но и во *ius honorarium*, римските граѓани можеле да бираат кое право ќе се применува или по кое право ќе се однесуваат. Со кодификацијата на магистратското право е создаден трајниот едикт *edict perpetuum*.

Најзначајна улога во создавањето на магистратското право имале градскиот претор и peregrinскиот претор. Папинијан, во едно свое излагање за *ius honorarium* кое е сочувано во Дигестите од Јустинијановата кодификација, вели дека правото кое го создава преторот има карактер на право кое го поддржува, дополнува и корегира *ius civile*. *Ius honorarium* не можело директно да го менува или суспендира *ius civile* бидејќи преторот немал право да донесува закони, немал легислативна моќ. Преторот:

- го поддржувал *ius civile* со тоа што во одредени прилики дозволувал употреба на поевфикасни правни средства,

- го надополнувал на начин што обезбедувал правни средства во случаите кога *ius civile* не содржело правни средства за заштита, односно не давало таква правна можност и

- го корегирал *ius civile* со дозволување на приговор (*exceptio*) за да се оневозможи реализирање на одредено право кое потекнува од *ius civile* (за што причината можела да биде неусогласеност со начелата *bonum et aequum*, односно со она што е добро и справедливо).

Senatus consulta* и *orationes principum

За времена принципатот мислењата на сенатот добиле општоважечка сила. Почнувајќи од 1 век од н.е. сенатот почнал да издава задолжителни наредби на магистратите, а подоцна неговите одлуки добиваат и законска сила. Одлуките на сенатот се нарекувале *senatus consulta* и скратено се означувале *S.C.* Секоја одлука на сенатот, покрај оваа ознака, го носела и името на нејзиниот предлагач, пр. *S.C. Tertulianus*.

На седниците на сенатот се заседавало по предлогот на принцепсот или на некој магистрат. Откако било изгласано мислењето на сенатот тоа станувало важечко, било поставувано во форумот и депонирано во државната благајна. Како резултат на слабеењето на улогата на сенатот и зајакнувањето на онаа на принцепсот, одлуките на сенатот ја загубиле моќта, па наместо тоа во сенатот принцепсот држел говори пред сенатот по кои не се дискутирало, туку обично овие говори биле прифаќани со акламација.

Правнички одговори – *response prudentium*

Периодот на класичното римско право бил златен век за римската правна наука, во кој живееле и твореле многу правници кои се цитирани и во денешно време. Книгите кои ги пишувале римските правници по својата содржина се јавувале во повеќе облици. Тие можеле да содржат одговори на теоретски или практични прашања и тогаш се нарекувале *responsa* или *quaestiones*, доколку содржеле коментари на едиктите се нарекувале *libri ad edictum*, доколку содржеле коментари на *jus civile* се нарекувале *libri ad Sabinum*, доколку по својата содржина биле општи правни дела, односно енциклопедии тие се нарекувале *digesta* или *sententiae* и на крајот, доколку претставувале основни дела, со учебникарски карактер тие се нарекувале *institutions*. Нивните дела се од огромно значење за проучувањето на римското право денеска, но од друга страна, во своето време римските правници имале улога и на создавачи на правото.

Со одлуката на Август, најистакнатите правници добиле овластувања да даваат мислења кои имале правна сила. Правните одговори истакнатите правници ги давале по однос на спор за одредено прашање кога тоа од нив го барале странките. Ова мислење требало да му се презентира на судијата, кој пак тоа го прифаќал како извор со општозадолжително правно значење. На овој начин тие непосредно влијаеле на праксата и биле сметани за еден вид на дополнителен извор на правото, а воедно целта на принцепсот била и воведување на воедначеност на судската пракса и контрола над истата, посебно ако се има во предвид дека во рамките на римското право ниту законодавецот, ниту магистратите не формулирале општи принципи, туку само регулирале посебни случаи. Ако на ова се додаде и постоењето на останати правни правила кои потекнувале од Законот на 12 таблици, но воедно биле застарени и надминати, како и постоењето на *jus gentium* норми и обичајни правила, повеќе од јасна е потребата за воедначување на судската пракса од страна на правната наука.

Constitutions principum

Од првиот век принцепсот започнал да игра значајна улога во создавањето на општозадолжителните правила. Со тек на времето настанале 4 типа на одлуки кои се нарекувале конституции.

Constitution principis est, qod imperator decreto, vel edicto vel epistola constituit. Како конституции на императорот (принцепсот) со општа содржина биле *edicta* и мандата.

Едикта биле јавните наредби упатени до жителите на државата – преку нив се создавале правни правила од областа на јавното и приватното право

Мандата пак се однесувале на управниците на провинциите и другите лужбеници за вршење на функциите што им биле доверувани.

Конституциите преку кои императорот решавал одредени случаи биле *Decreta* и *Rescripta*.

Decreta – се одредени административни или удски решенија кои ги носел императорот – принципсот. Како такви тие биле задолжителни за судовите бидејќи имале прецедентен карактер.

Rescripta претставувале писмените одговори кои императорот им ги доставувал на граѓаните или државните органи по однос на одредени прашања што тие ги поставувале до него.

Генерално гледано во стариот Рим не постоела идеја за обврзувачка сила на претходните одлуки за одредени конкретни случаи (преседаните), но уникатниот авторитет на императорот им давал на неговите одлуки карактер на изворно толкување на правото. Денеска англо-американскиот правен систем е поставен токму на вакви основи – на основа на преседантско право во рамките на кое претходно донесени одлуки во конкретни случаи претставуваат извори на правото кои се применуваат за регулирање на идни слични или исти такви конкретни правни ситуации. Зачетоците на ваквиот систем можеме да кажеме дека се гледаат уште во римското право, токму преку значењето што индивидуалните конституции на императорот го имале за римското право.

2.3. Извори на правото посткласичниот период

2.3.1. Воведни напомени за државното уредување во посткласичниот период

Карактеристика на посткласичниот период од развојот на римската држава е пропаѓањето на робовладетелското стопанство, пропаѓањето на занаетите и појавата на колоните кои претставувале преодна фаза кон воведувањето на кметството како основна институција на феудалната општествено-економска формација. Друго значајно обележје на овој период е распространувањето на христијанството кое најпрво се јавува како религија на угнетените народни маси, за да на крајот, во 380 година биде прогласено за единствен дозволена религија во римската држава од страна на Теодосије. По своето државно уредување, римската држава во третиот период претставувала централистичка држава на чело со апсолутен монарх, односно император со титула *dominus ac dux* – господар и бог. Ова државно уредување се нарекува **доминат**, а во негови рамки императорот имал врховна законодавна, судска и извршна власт што најдиректно се одразило и на изворите на правото во овој период. Ваквото државно уредување генерирало состојба во римското право каде единствен активен творец на правни правила бил императорот. Покрај новите конституции, како извори на правото во третиот период се јавуваат и одредени правила создадени во претходните периоди кои ќе бидат објаснети во наредната точка.

2.3.2. Извори на посткласичното римско право

Во овој период правото се дели на право и закони *jus* и *leges*. **Ius** го сочинувале сите правни правила на постоечкото право (тука влегувале обичаи, закони, плебисцити, едикти, *senatus consulta* и *response prudenium*). Ова право воглавно било содржано во делата на класичните правници. Императорите во два наврати со конституции ја

регулирале употребата на класичните правнички дела како извори на правото. Најпрво, во 321 година бил донесен Законот за касирање со кој било забрането да се употребуваат коментарите на Паулус и Улпијан во делата на Папинијан, со цел неговите дела изворно да се применуваат. Во 426 година бил донесен Закон за цитирање според кој единствено делата на Папинијан, Паулус, Гај, Улпијан и Модестин (наречени "сенат на мртвите") се обврзувачки за судовите. Судијата мора да пресуди согласно мислењето на мнозинството од овие правници, а ако мислењата се поделени и неможе да се постигне мнозинство, тогаш треба да се пресуди според мислењето на Папинијан.

Делот означен како **Leges** извира од конституциите-прописите на римските императори. *Leges* создаден од императорите преку нивните конституции содржел значителни феудални елементи и идеологии базирани на христијанството. Покрај конституциите како извори на правото во овој период се јавуваат т.н. прагматични санкции. *Sanctiones pragmaticae* претставувале конституции со кои императорот на едната половина на империјата ја прифаќал конституцијата која била донесена на другата половина од империјата со цел истата да се применува и на другата половина- неговата со која управувал тој.

Општествено-економскиот развој во Римското царство придонел кон тоа да заарди развиените општествени односи да се појави спротивставеност помеѓу двата дела од правото *jus* и *legs*. Спротивставеноста помеѓу овие два дела ја наметнала потребата од **кодификација на римското право**.

Поголемиот дел од сочуваните извори на римското право во овој период, но и општо се извори кои се дел од т.н. Јустинијанова кодификација. Станува збор за извори кои се пренесувале од еден на друг император сè до нивното систематизирање од страна на Јустинијан. Меѓутоа, постојат и извори кои се развиле независно од Јустинијан и кодификацијата која тој ја направил. Дополнително, покрај неговата кодификација постојат и други кодификации кои се врбојуваат како значаен дел до изворите на римското право од посткласичниот период. Оттука, најпрвин ќе им се посветиме на овие извори, а потоа ќе стане збор за изворите кои се дел од т.н. Јустинијанова кодификација.

2.3.3. Извори кои се развиле независно од Јустинијан

Пишувањата на правниците како извор на римското право во посткласичниот период

Институциите (*Institutiones*) на Гај претставуваат еден од најзначајните извори кои се сочувани независно од Јустинијановата компилација на систематизирани правни правила. Станува збор за елементарен вовед во Римското право кој датира од 160 г. од н.е. За него се смета дека претставува еден од најдобро напишаните извори на сите времиња.

Анализата на овие документи укажува на тоа дека во нив се содржани основите од класичното право и одредени правни процедури актуелни за тој период, но и значителн историски материјал за што не постои специфичен извор. Воведот, заедно со остатокот од пишувањата е пронајден во Верона во 1816 година. Како и останатите извори од античкиот период и овие извори не укажуваат со ништо дека се однесуваат исклучиво на правото од тоа време. Притоа од пронајдокот во Верона се сочувани низа на правни документи од кои ќе споменеме само неколку.

- Мислењата *Paulus - Pauli sententiae*. Мислењата на *Paulus* претставуваат краток преглед на римското приватно право. Иако му се припишани на *Paulus*, изгледа дека нивното потекло датира од III в.п.н.е. од територијата на Африка (Liebs 1993: 32–43).

- Два труда кои се поврзани со Институциите на Гај му се спротиставиле на забот на времето. Прво резимето на Институциите, кои по се изгледа датира од доцниот петти век (Liebs 1987: 175) и фрагментите познати како *Autun Gaius*, кои датираат од раниот четврти или доцниот трети век од н.е. (Liebs 1987: 150).

- Краток компендиум кој му се припишува на Улпијан (Ulpijan), а понекогаш познат и како (резиме) на Ulpijan, кое што исто така преживеало и датира од околу 320 од н.е.

- Така наречената *Fragmenta Vaticana*, која се чува во ракопис во Ватикан, а се состои од долги извадоци од различни класични правници и прописи на голем број на теми. За жал според откритието и истражувањата само мал дел од оригиналот успеал да преживее. Како и во претходниот случај и овој извор датира од 320 г. од н.е. (Liebs 1987: 151).

Квалитетот на правниот аргумент во сите наведени трудови е на незавидно ниво. Според одредени мислења *Autun Gaius* дури и е предмет на голем број несогласувања. Сепак, истите се значајни од причина што претставуваат каков таков извор на правото од овој период кој не е филтриран од Јустинијан.

Кодекси на императорите

Кодексите на императорите претставуваат прописи кои се донесени од страна на различни императори хронолошки систематизирани според различни поглавја. Покрај Јустинијановиот Кодекс од 529 г. значаен е и кодексот на Теодосиус II (Theodosius II) објавен во 438 г. Нему му претходат две компилации на Диоклецијан (284–305), *Codex Gregorianus* и *Codex Hermogenianus*, но кои за жал не се сочувани.

Кодексот на Теодосиус содржи мал дел од приватното римско право, но затоа е посветен на јавното право и правото на локалната самоуправа, регулирањето на администрацијата и религијата. Истиот започнува со прописите на императорот Константин, за период многу порано од периодот со кој се занимава оваа книга.

Епиграфски и други извори

Иако постојат голем број на натписи, папируси и други документи кои се извор за Римското право, поголемиот дел од овие извори се само фрагменти. Заради што не е можно да се состави некаква целина од која би можело да се направи квалитативна анализа за тоа како всушност функционирало римското право. Во оваа насока посебно се значајни колекцијата на прописи околу медикаментите на Помпеј (Pompeii) и Херкуланеј Herculaneum, во кои се содржани белези за тоа како и на каков начин се одвивал дел од трговските односи и судската постапка (Wolf 1985; Wolf and Crook 1989; Gröschler 1997). За нив посебно ќе стане збор подолу во текстот. Дополнително значајни се и архивите на Бабата (Babatha), која имала слична улога за регулирање на односите од овој домен во Блискиот Исток во првиот и вториот век од н.е. (Wolff 1980). Во збирката на Крук од 1995 година на пример се зборува за тоа дека во значителен дел од зачуваните паприуси може да се видат записи од вистински судски случаи (see for example those on advocacy collected in Crook 1995). Следен извор кој би го забележале во оваа насока е законикот на Ирнитана *lex Irnitana*. Станува збор за последната серија од регулативи поврзани со областа на здравството пронајдени во Шпанија. Овој пронајдок од 1981 г е еден од најкомплетните документи за регулирање на односите на локално ниво.

2.3.4. Кодификација на римското право

Потребата за кодификација била избегнувана од причина што преторите успешно го хармонизирале *ius civile* на потребите на робовладетелите. Како резултат на настанатите промени во општественото живеење дошло до голем јаз помеѓу органите кои ги создавале правилата и оние кои ги извршувале. Тоа ја наметнало неминовната потреба од кодификација на римското право.

Кодификации пред Јустинијан

Покрај Законот на XII таблици следен чекор во кодификацијата на римските правила претставува кодификацијата на едиктите која ја направил Адријан. Следни во низата кодификации се приватните кодификации *codex Hermogenianus* и *codex Gregorianus*.

Прва официјална кодификација сепак, во овој период е онаа која е направена во периодот од влдеењето на Константин Велики до Теодосиј. За тоа била составена комисија која делото кое го изработила го ставила во 16 глави. *Novelae leges* е дополнување на Теодосиевиот кодекс. Делови од него се сочувани и во варварските кодификации на римското право.

Варварски кодификации на римското право

Познати како *lex romanae barbarorum* овие збирки се дел од кодифицирани правила на римското право кои биле применувани од страна на дел од варварските владетели во западната империја. Први започнале да ги практикуваат Галите.

Codex Eurci е составен околу 465 г по наредба на визиготскиот крал Еурих-заменик перфект во Галија. Истиот имал форма на едикт и содржи збир од порано донесени кодификации. Сочуван е само мал дел од него.

Lex romana Visigothorum е составена 506 г. по наредба на кралот на Висиготите, Аларих II.

Lex romana Burgundionum е создадено по наредба на кралот на Бургундите, Гундобад. Тој бил изработен по кодексите на Паулус и Гай *Sententiae* и *Institutiones*.

Edictum Theodorici по Теодорик кој бил крал на Остроготите и патрициј на Источното римско царство.

2.3.5. *Corpus iuris civilis* изворите на Римското право познати како Јустинијанови извори-Јустинијанова кодификација

Правната компилација на правила донесени од Јустинијан (*Justinian*) е позната и како *Corpus iuris civilis*. Јустинијан (527-566 година) бил императорот кој последен успеал да ги обедини најголемиот дел од Источната и поранешната Западна римска империја. Според одредени автори тој е последен римски владетел, а според други прв византиски владетел. Поаѓајќи од верувањето дека државата не се заснова само на силата на оружјето туку и на правото тој одлучил да изврш кодификација на целото римско право. Кодификацијата била извршена под раководство на Трибонијан –висок императорски чиновник, а останатите учесници во кодификацијата биле истакнати правници од тоа време, пред сè професори на правните школи во Константинопол и

Бејрут, меѓу кои ќе ги споменеме Константин, Теофил, Леонтиј, Доротеј и Анатолија. Кодификацијата била направена во периодот помеѓу 528 и 534 година преку издавање на 4 збирки кои добиле сила на закон. Јустинијан, со една своја конституција од 533 година забранил тогашните и идните правници да прават коментари на овие закони, со цел да се зачува нивната неприкосновеност. Четирите делови на кодификацијата се следниве:

1. **Novus codex Iustinianus – Нов Јустинијановиот Кодекс**

Novus codex Justinianus - Јустинијановиот Кодекс е првата објавена кодификација на комисијата, во 529 година. Првата едиција од кодексот се ограничува на конституциите-прописите на претходните императори и истата не е сочувана. Во исто време Јустинијан издал 50 нови наредби (Eckardt 1978; Manthe 1982 pp. 18, 19) што довело до создавањето на втората едиција *Codex repetitae praelationes* во 534 година која ги вклучила овие 50 наредби и дополнителните амандмани.

Изворите кои се кодифицирани во кодексот содржат дати, имиња и адреси. Тоа пак овозможува лесно да се утврди дали одреден пропис бил создаден како одговор на одредена постапка, на барање на гувернер или друго официјално лице, или пак била замислена како едикт издаден од императорот за одредено лице или лица. На тој начин слободно може да се заклучи дека конституциите претставуваат одговор за реалните проблеми.

Јустинијаниот Кодекс за периодот до 438 г. воглавно е дизајниран во склад со трите Кодекси кои му претходеле и тоа, Кодексот на Теодосијан и двата Диоклецијанови кодекса. Теодосијановиот Кодекс содржи општи правила. Првиот од двата кодекса *Codex Gregorianus*, содржи преписи кои се дел на постапки што датираат од времето на Хадијан (Hadrian), па се до 291. Истиот е издаден во 295 (Turpin 1985). Од тоа што луѓето кои работеле под налог на Јустинијан се враќаат назад во времето пред нив при кодифицирање на правилата произлегуваат две работи. Прво не е јасно дали прописите кои се кодифицирани се афгентични, или пак, се интерпретација на луѓето кои работеле на кодификацијата. Оттука, во услови на паралелна текстуална традиција целокупниот процес на кодификацијата во оваа насока не е докрај јасен. Второ кодификацијата за кој посоти паралелни прописи овозможуваат да се увиде прогресивниот развој кој кодификацијата го прави по налогот на Јустинијан. (Wieacker 1988: 173–8).

2. **Digesta, Pandectae - Дигестите на Јустинијан**

Дигестите се вториот објавен труд на комисијата во 533 година. За официјалното прогласување на важноста на дигестите е донесена посебна конституција на Јустинијан. Од анализата на конституцијата може да се заклучи како и на каков начин, всушност се работело. Длабочината со која Дигестите ја разработуваат проблематиката произлегува од фактот што за нивното пишување биле прегледани над 2000 книги. Кодифицираниот материјал при дигестирањето потоа бил поделен во 50 посебни дела. Овие дела се систематизирани преку посебни поглавја. Во нив биле обработени сите прашања од областа на јавното и приватното право. (*C. Tanta* 1). Систематизацијата која е направена во Дигестите денес овозможува јасно да се согледа начинот на кој функционирале правниците, но и целокупниот правен сообраќај во римската империја. Поголавјата ги носат насловите на тематската целина која ја обработуваат.

Така на пример, во првото поглавје од првата книга се зборува општо за правото и правдата. Истото носи наслов „За правото и правдата“ (*De iustitia et iure*) и се означува

како дигестија *D. 1.1*. Последното поглавје *D. 50.17*, е посветено на различни правила од античкото право со наслов: „Околу различните правила од античкото право“ (*De diversis regulis iuris antiqui*). Покрај општите наслови, дигестираниот материјал систематизира и по специфични области како на пример во 6-та книга-дел првото поглавје се однесува на постапка за обновување на сопственоста. Насловот на овој дел е: „За постапките околу обновување на сопственоста“ (*D. 6.1 De rei vindicatione*) или на пример второто поглавје „Наем“ во 19 книга-дел (*D. 19.2, Locati conducti*).

Поглавјата на Дигестите покрај останатото, содржат податоци за тоа кој е изворот на дигестираниот-кодифицираниот материјал. На пример Дигестијата 1.1.1. носи наслов *D. 1.1.1. “Ulpianus libro primo institutionum”*, што значи дека кодификацијата во соодветниот оддел е преземена од правникот Улпајн во книгата-1. Таквата систематизација овозможува да се заклучи дека Дигестите претставуваат кодификација на работата на 39 римски правници, почнувајќи од Q.Mucius Scaevola во првиот век п.н.е. сè до правниците Hermogenian и Arcadius Charisius во IV век. Во Дигестите доминира работата на Улпијан (нешто околу 40 % од материјалот). Меѓутоа посебно место имаат и пишувањата на Paulat, Aelius Gallus, Claudius Saturninus и Rutilius Maximus.

Заклучоците околу правните аргументи во Дигестите денес се под силно влијание на теоријата на Friedrich Bluhme од 1820, позната како „Massentheorie“. Според теоријата создавачите на Дигестите биле поделени во 3 групи (Bluhme 1820; cf Mantovani 1987) Ваквиот начин на работа, заедно со назначувањето на името на римскиот правник чиј материјал е кодифициран, овозможува да се воочи оригиналниот контекст на дигестираниот материјал (Johnston 1997a) и да се направи реконструкција на многу дела на класичните правници и на едиктите на преторите. Со глед на начинот на креирање на Дигестите, овој дел од кодификацијата е од посебно значење за изучувањето на историјата на целиот римски правен поредок.

3. Institutiones - Институции

Третиот дел од Јустинијановата кодификација се Институциите, издадени во 529 година. Тие претставуваат прирачник за римско право кој од една страна имал учебничарски карактер и бил наменет за идните правници – *cupida legum iuventus*, но од друга страна нивната содржина имала сила на закон. Тие се изработени според моделот на *Institutiones* на Гај. Се состојат од четири книги во кои се изложени основни правила за лицата, стварите, наследувањето, облигациите и постапката. Четирите книги од Институциите се поделени на титулуси, а титулусите на параграфи. Во литературата, кога се зборува за текст кој потекнува од Институциите, се користи ознаката *I* и бројот на книгата, титулусот и параграфот. На пример *I, IV, VIII, §4* или *I, 4, 8, 4*.

4. Novellae – Новели

Новелите се дел од кодификацијата. Тие се составени од конституции на императорот Јустинијан кои регулираат различни области од општествениот живот. Многу од нив биле издадени на грчки јазик. Тие не биле објавени во рамки на официјална збирка на конституции, туку за нив постојат само зборници направени од приватни лица.¹

2.3.6. Римското право по Јустинијановата кодификација

¹ Во литературата се среќаваме со автори според кои овој број изнесува 150 конституции, но и со автори според кои бројот изнесува 160.

Речиси два века по кодификацијата Јустинијановата кодификација имала значителна примена. Со оглед на тоа што во Византија официјален јазик бил грчкиот јазик Јустинијан дозволил механички – буквално да се преведе оваа кодификација на грчки јазик-kata podes.

Иако Јустинијан забранил да се толкува кодификацијата без него тоа било правено од страна на повеќе видни правници од тоа време. (Стефан Теофило, Кирил, и др.)

Византиските цареви исто така менувале одлуки од Јустинијановата кодификација преку носење на сопствени одлуки.

Лав Исауриски на пример ја издал Eklogi ton nomon 740 г.заедно со три зборника и тоа селски закон поморски закон и војнички закон.

Василиј Македонски ја заменил Јустинијановата кодификација со три зборници и тоа Proherion, Epanagoga и Vasiliki.

2.3.7. Историјата на Јустинијановата кодификација на Запад

По молба на папата Вергилие Јустинијановата кодификација стапила на сила во Италија 554 г. Лонгобардите ја зазеле власта во Италија набру по смртта на Јустинијан. Иако германските кралеи во Италија кко и во другите делови на германските одвоени територии издавале свои наредби влијанието на Јустинијановата кодификација е огромно. Тоа се чувствува и во канонското право на католичката црква.

Враќањето кон натуралната економија и напуштањето на стоковото производство за времето на феудализмот го намалило значењето на приватната сопственост. Тоа значително ја ставило во сенка Јустинијановата кодификација.

Значењето на Јустинијановата кодификација меѓутоа е препознаено во доменот на науката. Прва школа која започнала да ја изучува научно кодификацијата е школата на глосаторите. Ирениј прв го назначува значењето на оваа школа кој на Болоња го вовел изучувањето на римското право.

Ирениј прв започнал да врши глосирање-дообјаснување на текстот на маргините или помеѓу редовите на оригиналниот текст на кодификацијата. Матинус, Јакобус и Булгарос се докторите по право кои го следел Ирениј.

Глосаторите извршиле големо влијание преку тоа што од цела Европа луѓето доаѓале да учат право и подоцна ги пренесувал импресиите за ова право во своите земји. Рецепцијата на Јустинијановата кодификација играла големо влијание и во статусот на одделните градови кои функционирале во тоа време.

Глосаторните делови на Јустинијановата кодификација биле опфатени во Glossa ordinaria дело кое го создал Акурзиј. Основаната цел на глосаторите била да се изучат одредбите од Јустинијановата кодификација и истите да се прилагодат за тогашниот позитивен систем.

Под влијание на Акурзиј и неговата идеја се развива нова школа позната како постглосароти или школата на коментаторите. Нивната идеја била да се извадат максимите и правилата на Јустинијановата кодификација и истите да се адаптираат и прилагодат на прашањта од областа на времето во кое тие живееле.

Оттука многу од дефиниците и правните максими кои им се припишуваат на Римјаните припаѓаат на школата на глосаторите и постглосаторите.

Желбата за традицијата и легитимноста влијаела во голема мерка да се прошири примената на римското право. Имено, голем дел од германските кралеви себе си се сметале за законски наследници и потомци на римската империја. Така Максимилијан

донел одлука во 1495 г. според која правото на глосаторите и постглосаторите било рецепирано-применувано како правен поредок по кој можел да суди Врховниот суд на германското црство. На тој начин римското право како супсидијарно и како општо право станало основен првен поредок заради предностите кои странките ги имале во случај на спор. Се претпоставувало дека *jura novit curia* судот го познава римското право, додека оние кои се повикувале на царското право морале да го докажуваат тоа (не само точноста на прописите туку и постоењето на ти прописи).

Римското право било и во интерес на новиот поредок кој бил во зародиш во Европа. Тој им одел во прилог на младата буржуазија која се борела за поширока примена на акумулацијата на капиталот. Тоа не им одело во прилог на селаните кои барале сите доктори по право да бидат протерани.

Кон крајот на 15 и 16 век се појавила струјата на елегантната јурипуденција. Претставниците на оваа школа се обоени со вредностите на хуманизмот и ренесанста. Восхитувајќи им се на стилот на пишувањето *docendi gallicus* овие претставници тргнале по изучувањето на римското право

Изучувањето на најважните делови на римското право се бележи во практиката на праксистониистичкото изучување. Оваа школа имала свое влијание во Франција и Германија.

Следна школа која била инспирирана од Римското право е школата за природното право. Под влијание на оваа школа започнуваат да се развиваат либералните буржуаски идеи кои подоцна се основа за либераланата демократија. Како најзначаен законик кој се развил под влијание на оваа школа е *Code civil* во Франција, 1804 година. Неговото значење не е само во фактот што Франција за прв пат во нејзината историја имала унифициран правен систем, туку и во фактот што овој законик бил основата на која многу други земји ги поставиле своите цивилни кодекси, било преку прифаќање на *Code civil* или преку копирање на неговите одредби. Угледот и значењето на *Code Civil* не биле поврзани само со освојувањата на Наполеон што се гледа и од фактот што по поразот на Наполеон овој законик го имал истото влијание врз другите правни системи. Законици кај кои се гледа ова влијанието за кое зборуваме се оние на Холандија, Шпанија, Белгија, Италија, Луизијана, Квебек, Египет и многу држави од Јужна Америка. Од друга страна, Германија во 1900 година добила свој граѓански законик кој се темелел на системска и детална разработка на Јустинијановата кодификација (од страна на Савињи и неговите наследници) која по своите карактеристики се разликува од *Code civil* на Франција и во светот се презентира како нов модел на законик, кој исто како и францускиот во своите основи го носи римското право, а е копиран и повеќе или помалку извршил влијание врз изгледот и содржината на повеќе законици насекаде низ светот, во повеќе земји од кои тука ќе ги споменеме Јапонија, Бразил, Швајцарија и Турција. На овој начин сосема е правилно да заклучиме дека римското право денеска го живее својот втор живот, токму преку граѓанските законици кои денеска се применуваат насекаде во светот, бидејќи самиот начин на кој тие се создавани укажува на фактот дека многу од институтите кои се создадени и потекнуваат од римското право се инкорпорирани во модерното право.

2. Поделба на Римското право

Поделба на римското право на *ius civile*, *ius gentium* и *ius naturale*

Традицијата која ни ја оставиле римските правници во поглед на поделбата на правото укажува на тоа дека старите Римјани имале неколку поделби на правото. Сепак, како најзначајни во овој предмет ќе се задржиме само на некои од овие поделби. Една од нив правото го дели на цивилно право *ius civile*, *ius gentium* и т.н. природно право *ius naturale*. Во Институциите на Гај воведниот дел е посветен токму на ваква поделба на правото, а Гај ја дефинирал на следниот начин: "*Секој народ којшто е упрекуван од законските одредби и обичаи, го применува, делумно, своето сопствено право, а делумно, правото заедничко за целиот човечки род. Бидејќи правото кое секој народ го воспоставува за себе е карактеристично за него, се нарекува *ius civile*, како посебен закон на таа држава (*civitas*); но правото кое произлегува од природниот разумна целиот човечки род е препознаено еднакво од страна на секој народ, се нарекува *ius gentium*, како закон применуван од страна на сите народи (*gentes*)². Па така Римјаните го применуваат делумно своето сопствено право и делумно она што е заедничко за целиот човечки род.*"

Делот од римското право којшто денес е познат како *ius gentium* всушност се однесува на правото кое во римската држава го овозможил правниот сообраќај (општење) со странските државјани (*peregrini*), за кои старото право т.е. *ius civile*, не било достапно. Зачетоците на *ius gentium* датираат од половината на 3 в.п.н.е. кога за регулирање на односите со перегрините е воведен посебен магистрат *praetor peregrinus*. Овој магистрат предвидувал нова неформална судска постапка (формуларна постапка), но и низа нови правила со кои се регулирале односите на размена и тргување. Овие односи не биле опфатени со граѓанското право (*ius civile*). Подоцна, правниците овие нови правила ги издвојуваат и ги означуваат како *ius gentium*. Со текот на времето овие правила започнуваат да се применуваат и помеѓу римските граѓани, преку што се надминувале пречките кои во овој домен ги поставувало граѓанското право.

Иако *ius gentium* е право кое било наменето за регулирање на односите во трговијата со странските државјани (*peregrini*) за него не може да се каже дека е меѓународно право. Ваквата констатација произлегува од фактот што од причина што правилата кои ги содржело ова право не биле наменети за регулирање на односи надвор од границите на Рим. Оттука, правилната формулација за *ius gentium* би била дека *ius gentium* е дел од римското право кое се однесува на регулирање на односи на размена и тргување со стоки како помеѓу римските граѓани и странските државјани така и помеѓу самите римски граѓани.

Како право кое било „послободно“ и прилагодено на потребите за прометот воглавно, содржело одредби кои ја регулирале сопственоста, договорите и начините преку кои се остварувале правните односи во доменот на трговските односи. Како такво *ius gentium* се вбројува во *ius aequum* – праведно право кое овозможува поголема слобода и уважување на сите околности на конкретен случај. Тоа се разликува од "*ius strictum*", какво што било старото граѓанско право (цивилно право).

Разликите помеѓу *ius gentium* и *ius civile*, во голема мерка се изразуваат во фактот што кај правилата за регулирањето на имотните односи преовладува целта и содржината,

² Разликата која ја прави Гај помеѓу право воспоставено од луѓето кое е карактеристично за една држава и природно право кое е универзално, ја среќаваме во историските извори уште во делата на Аристотел.

а не формата. Делумно, на ваквиот пристап во правилата од доменот на *ius gentium* влијае и самата природа на материјата која е предмет на регулирање, т.е. начелата на имотниот однос како што се добрата волја во прометот (*bona fides*). Иако и самите Римјани правеле остра разлика меѓу овие два правни системи, сепак за забележување е фактот што и *ius gentium* било римско право кое било создадено од римските државни органи пред сè со цел да се заштитат интересите на Римјаните во приватноправните односи со покорените народи, кое право било применувано единствено во границите на римската држава и истата ја обезбедувала правната санкција за неговата примена. Апстрактните елементи (белези) на ова право започнуваат од 212 г., период од страна на царот Каракала на сите слободни поданици во римската држава име даден статус на римски граѓани. Тоа значело дека сите тие се стекнале со право да ги уживаат подобностите кои ги нудело граѓанското право, а кои биле достапни само за оние кои биле сметани за граѓани од прв ред.

На тој начин *ius gentium* започнува да добива значење на оној дел од правото кој подеднакво може да се најде кај сите народи, а се темели на *naturalis ratio*.

Врз основа на класичниот пристап кон правото покрај *ius civile* и *ius gentium* се јавува и поимот *ius naturale* или природно право. Во класичната традиција овој дел од правото се изедначувал со *ius gentium*. Сепак, кон крајот на класичната традиција, *ius naturale*, започнува да добива ново значење. Кон ова право се пристапува како кон посебна категорија на право, повисока во однос на *ius civile*. Оттаму, за него се вели дека токму тоа е вистинското право. Набргу и максимата "*semper aequum et bonum*" (секогаш праведно и добро) се поврзува со значењето на ова право.

За разлика од ваквиот пристап во периодот на Јустинијан кон *ius naturale* се пристапувало како кон право кое доаѓа од бог. Токму ваквите перцепции кон *ius naturale* влијаат за давање на два значајни епитета кон ова право т.е. пристап кон него како апсолутно и непроменливо. Впрочем, тоа значело дека ова право е апсолутно и непроменето за сите народи и сите времиња. Постојат и ставови според кои *ius naturale* се дефинира како право кое е заедничко за сите живи битија вклучително и за животните на само за луѓето³. Во секој случај останува констатацијата дека како резултат на еволуцијата на правната регулатива во стариот Рим од *ius civile*, правната регулатива се проширува во *ius gentium*, за нешто подоцна да се појави и *ius naturale* како право за сите живи битија.

Покрј ваквата поделба, старите римски правници го делеле правото и на пишано (*ius scriptum*) и напишано право (*ius non scriptum*)

Пишано право (*ius scriptum*) и напишано право (*ius nonscriptum*)

Иако разликата помеѓу овие две права изгледа очигледна, сепак разликата не е во тоа дали едното е ставено на хартија а другото не туку по изворите и начинот на настанување. Така за *ius scriptum* се зборува за правото кое произлегува од органите на јавната власт. Ова се органи на кои им припаѓала законодавната функција. Тоа значи дека овде се вбројувале сите органи кои имале законодавна моќ или органи кои вршеле слична функција како што на пример тоа биле магистерските едикти. Денес пак под овој термин се означуваат законите кои ги носат со устав одредени законодавни органи.

Терминот *ius nonscriptum* римските правници го користеле да го опишат обичајното право. Ова право се создавало неприметно преку установена практика. Всушност станувало збор за право кое не се создавало со пишан документ. Со текот на времето овие правила

³ Ваквата определба на *ius naturale* му се припишува на Улпијан.

започнуваат да добиваат пишана форма, но тоа не значело дека ќе се смени нивното значење.

Поделба на правото на *ius commune* (општо право) и *ius singulare* (поединечно право)

Делот од прописите и правилата (правото) кој се однесувале на одредена група на личности, ствари или правни односи (издвоена од генералната група на лица, ствари и односи) се означувал како *ius singulare*. Овој дел бил посебно право кое се одвојувал од општото право. Подоцна во правото овој дел од римската правна традиција кој се однесува на *ius singulare* се означува како *beneficium* како израз кој посоодветно укажува на одвојувањето на одредени личности, ствари или предмети како бенефицирани или кои уживаат погодности. Доколку *ius singulare* содржи некој погодности за одредени класи или групи на луѓе, во изворите за правото се вели дека станува збор за *privilegium* или *beneficium iusris*.

Поделба на јавно право (*ius publicum*) и приватно право (*ius privatum*)

Според дефиницијата на Улпијан во неговото дело *Institutiones*, кое е цитирано во Дигестите (D, I, 1,1,2) јавното право е она кое се однесува на положбата на римската држава, додека приватното право се однесува на интересите на поединецот....бидејќи нешто е корисно за државата, нешто за приватни лица. (*Publicum ius est quod ad statum rei Romanae spectat, privatum – quod ad singularum utilitatem. Sunt enim quaedam publicae utilia, quaedam privatim*). Оттука, поделбата на ова право е заснована врз интересите на државната заедница, односно поединците, односно критериум за поделба во римското право е интересот кој што го штити правната норма. Денеска, оваа поделба воглавно е отфрлена бидејќи не постои правна норма која не штити, во основа, исти интереси – интересите на владеечката класа, а тие интереси во себе ги вклучуваат и интересите на поединецот и општите интереси. Од друга страна во пракса се покажало невозможно да се одреди која норма штити општи интереси, а која штити приватни интереси. Во денешно време се јавуваат други критериуми за разликување на јавното од приватното право, меѓу кои најраспространет е критериумот – **власт**. Според овој критериум во јавно право спаѓаат сите правни односи во кои државата се јавува како власт, односно односот е заснован на субординација и хиерархија. Од друга страна, сите правни односи во кои страните се рамноправни и еднакви и никоја од нив (ниту државата, во случаите кога се јавува како страна на односот) не настапува од позиција на власт.

Римските правници, терминот *ius publicum* го користеле и во друг контекст. Сите т.н. „присилни“ правни прописи кои се сметале за општи правила и принципи биле означувани како правила и принципи со значење *ius publicum*. Всушност станува збор за правила коишто не можеле да се сменат со странски договор (значи како дел од *ius gentium*). Денес, овие правила се познати како *ius cogens*. Овие правила се разликувале од правилата во кои страните на договорот можат да отстапат значи да стават резерва или да се воздржат од обврзување. Денес ваквите правила се означени како *ius dispositivum*.

За нас од поголемо значење е сфаќањето и поделбата на *ius privatum* во римското право од причина што истото ќе биде предмет на изучување во рамки на наставната

програма по предметот Римско право. Од таа причина тука ќе ја образложиме поделбата на римското приватно право, а во натамошниот текст секој од деловите ќе биде посебно разработен.

Поделбата на римското право произлегува од Институциите на Гај (I, 1, 9), Институциите од Јустинијановата кодификација (I, 1, 2, 12) и Дигестите (D, I, 5,1). Од овие правни извори се гледа дека римските правници го делеле приватното право на три дела:

- *Ius quod ad personas pertinet* – право кое се однесува на лица
- *Ius quod ad res pertinet*- право кое се однесува на ствари и
- *Ius quod actions pertinet* – право кое се однесува на тужби

Ius quod ad personas pertinent - правото кое се однесува на лица понатаму се делело на две области:

- право кое ја регулира положбата на лицата во семејството – семејно право и
- право кое ја регулира положбата на лицата надвор од семејството, односно нивната правна и деловна способност – статусно право.

Ius quod ad res pertinet - правото кое се однесува на стварите во римското право имало пошироко значење од денешниот поим на стварно право и ги опфаќало сите правни правила кои регулирале имотни односи помеѓу луѓето. Класичните правници ги делеле овие правни правила на две групи:

- правила кои регулираат односи меѓу живите, односи *inter vivos*, кои понатаму се делеле на две групи: правила кои им даваат на субјектите овластување за користење на ствари (стварно право) и правила кои им даваат овластување на лицата да побаруваат нешто од други лица (облигационо право) и
- правила кои регулираат односи во случај на смрт, односи *mortis causa*, односно наследно право.

Ius quod actions pertinet - правото кое се однесува на тужби содржело правни правила кои ги уредувале тужбите и постапката во која се остварувале правата. Тука биле содржани правила од формално-правен карактер, но и правила од материјално-правен карактер. Причината за тоа е поширокото значење што поимот тужба (*actio*) го имал во римското право, односно според Римјаните тужбата го создава правото и нема субјективно право доколку за негова заштита не е предвидена посебна тужба.

Во натамошниот текст секој од трите делови на римското приватно право ќе биде разгледан посебно, по редоследот по кој ги претставивме во оваа поделба.

ВТОР ДЕЛ

2. ЛИЧНО ПРАВО

2.1. СТАТУСНО ПРАВО

Статусното право во римското општество се состоело од правни правила преку кои се регулирал статусот (status) на одделни лица (persona caput) или пак на цели категории на население во јавниот и приватниот живот во римската држава. За определување на правната положба (status) на одделните лица римските правници го користеле термините правна способност (capacita jurídica) и деловна способност (capacita agenda).

За разлика од порано еволуцијата на заштита на човековите права и нивната универзалност влијаела во голема мерка и врз статусното право кое сите ние како човечки битија ги имаме. Денес е општо прифатен фактот дека човекот со раѓањето, во рамките на правото по автоматизам го стекнува атрибутот физичко лице. Физичко лице е секое човечко суштество на кое правото му признава можност да биде носител на правни овластувања и правни задолженија. Во генеричка смисла, иако под поимот човек подразбираме специфично живородено суштество од времето на неговото раѓање, па сè до смртта, во правото, поради неможноста секој човек активно да дејствува во правниот сообраќај, постои разлика според видот на способноста со која физичкото лице може да располага како субјект во правото. Оттука, како и во стариот Рим зборуваме за два вида способност на физичкото лице: правна и деловна способност.

Правната способност во римската држава не била јасно дефинирана. Од делата на римските правници произлегува дека означувала својство преку кое лицата (субјекти) се носители на одредни права и обврски. Заради хетерогената материја овие обврски биле поделени на обврски и права во јавното право (jus publicum) и права и обврски во приватниот живот (jus privatum).

Во доменот на јавното право правната способност на одделни субјекти се однесувала на овластувањата на овие субјекти да учествуваат во јавниот живот на римската држава, но и на пасивното избирачко право, да служат како војници во римските легии, да учествуваат во римските свечености и воопшто да се однесуваат како лица на кои им било допуштено да влијаат врз јавниот живот. Нивото на овие привилегии-права зависело од етничката припадност социјалната положба-полот, но и личните квалитети на секој поединец.

Правната способност од доменот на приватното право се однесувала на способноста субјектите да бидат носители на овластувања од доменот на приватниот живот. Тоа значело дека тие можеле да се служат со установите на римското семејно, имотно (стварно, облигационо и наследно) и процесно право.

Деловната способност која исто така не била дефинирана прецизно се однесувала на способноста на римските граѓани самостојно да ги оставруваат своите права и обврски. Освен личното остврување на правата и оставрувањето на обврските овие лица можеле на своја сметка лично да преземат правни работи.

Во склад со прописите како субјекти на правото можеле да бидат само луѓето. Тоа доаѓа од пристапот на римската држава дека правото постои за луѓето *hominum causa omne*

jus constitutum est. Тоа не смее да се сфати дека само единката имало право да биде субјект. Вакво право им било признато и на колективи кои ги запазиле нормативите на државата за таа намена. Тоа вклучувало и група на граѓани кои биле наменети за трајно намиравање на потребите на потесен или поширок круг на лица.

Тоа пак значи дека субјектите во правото се делела на индивидуални (*persone physicae*) и (*persona juridicae* или *persona morales*) правни лица.

2.1.1. Правна способност на физичките лица-*capacitas juridica*

Сите физички лица или луѓе во рамките на римското општество не биле субјекти на правото. Најпрвин правата на поединците зависеле од припадноста на генсот. Ваквиот пристап се сменил со промена на општествените односи и настанувањето на државата. Во таа насока имало три категории на лица кои го сочинувале целокупното население и од чиј статус зависеле правата кои ги поседувале. Трите круга на лица кои го сочинувале целокупното население во римското општество се означувале различно.

- оние кои ги уживале сите права гарантирани со правниот поредок-основачите на државата *status civitatis*,

- лицата кои уживале само право на слободно живеење *status libertatis* и

- лицата кои немале никакви права-робовите *status servitutis*

2.1.1.1. Правната способност на римските граѓани

Cives romani физичките лица кои имале статус *status civitatis* немале еднакви права, т.е. не биле раморпавни. Нивната положба варираше не само од периодот на развој, туку и од општествениот слој кој го заземале поединците. Здобивањето на граѓанството во римската држава се стекнувало со раѓање(*jus sanguinis*) или со природување (*natrualisatio*).

По забраната за убивање на децата освен оние кои се означувале за монструми (*portenta, monstra – prodigia*) и децата кои не биле способни за живот *personae debiles* од моментот на раѓање со граѓанско право се стекнувале сите деца родени од брак на римска граѓанка и римски граѓанин, вонбрачни деца на римска граѓанка, вонбрачно дете од робинка која во одреден дел од бременоста уживала статус на граѓанка *favor libertatis*. Ако римска граѓанка се наоѓала во брак со пергреин без *jus conubii*, според прописите на *lex Minicia*, добивало положба на перегрин.

Стекнувањето со права можело да го има детето од моментот на породувањето – одвојувањето од папучната врвца на мајката. Со статус на граѓанин се добивале само живите новороденчиња. Иако имало спор за тоа дали детето се смета за живо ако дали било каков знак за живот или ако заплаче по породувањето и одвојувањето од папучната врвца преволадало првото мислење.

Со граѓански права односно со правна способност не можеле да се добива неродено дете. Исклучок за стекнување со наследни прва имало во случај кога нероденото дете го загубило својот татко - односно тој починал. Во таков случај се применувало правилото *infans conceptus pro jam nato habetur, qutiens de commodis ejus agitur*. Според ова првило детето ќе се текнело со наследство или некои имотни права само ако детето се роди во рок од десет месеци по смртта на пресумптивниот татко, и ако посмртчето да се роди живо.

Лицата кои не биле родени како римски граѓани можеле да се стекнат со ова право п пат на природување или натурализација. Природувањето или натурализацијата можеле да бидат јавна или приватна. Приватната натурализација како извор за граѓански права им

била призната на лица кои биле посвоени или им била извршена адапција (за ова ќе стане збор во рамките на татковското право). Лицата кои биле надвор од римските семејства можел да ги натурализира само *pater familias*. Ова било случај до класичниот период. Во класичниот период со римско граѓанство не се здобивале сите слободни робови, па дури ни оние кои биле ослободени од некој формален службеник. За да бидат римски граѓани требало да бидат ослободени според прописите *Lex Fufia Canina* и *lex Aelia Sentia*. Ова практика била сменета дури во посткласичниот период кога преовладало мислењето дека секој роб кој е ослободен од страна на гоподар - граѓанин на римската држава можело да му се признаат овие права.

Јавната натурализација можела да биде редовна или со исклучок. Редовната натурализација им била давана на лица кои исполнувале одредени услови (кои биле поблаги за Латините а нешто построги за peregrini). Ваквата заслуга им била давана на цели градови, родови или лица кои имале вонредни заслуги за Рим.

Содржина на римското граѓанство

Во постоењето на римската држава се оформиле групи на јавно правни и приватно правни овластувања. Тие не постоеле од секогаш и за цело време на постоењето на римската држава.

Во областа на јавното право (политичките права) на пример било вообичаено како граѓански права да се одредат: *jus suffragii* или активното избирачко право (право да гласа во доменот на собранијата), *jus honorum* пасивно избирачко право (право да се биде избран за носител на јавна функција), право да се учествува на религиозни свеченост, како и право да се зема учество во јавниот живот воопшто. Овие права за време на принципатот и доминатот исчезнале, со што граѓаните ги изгубиле правата да бидат избирани и да бираат во рамките на собранијата, а ги изгубиле и правата да учествуваат во римските легии (со воведувањето на професионални војници).

Во областа на приватното право римските граѓани имале право да стапуваат во римски брак - *jus conubii* и право да се користат со уставите на римското имотно право - *jus commercii*, односно тие имале можност да стекнуваат право на сопственост како и други стварни права, имале право да стапуваат во облигациони односи, право на наследување, и на крајот во рамките на овластувањето *legitimatio active et passive* имале правна заштита во пасивна и активна смисла.

Меѓутоа, со наведените права во полн обем можеле да се користат само највисоките слоеви на римското општество *civis optimo jure* (*patricii, nobili honestiores*). Пониските слоеви своите права ги стекнувале – губеле во зависност од епохата на развојот на римската држава но и од социјалната положба на римската држава. Тие ја претставувале категоријата *cives minuto jure*. Освен вакви ограничувања постоеле и специјални ограничувања на правната способност кои се однесувале на одредена група на граѓани или цели слоеви од општеството. Ограничувања кои се однесувале на цели групи на граѓани се базирале врз база на годините, полот, но и врз религиозната определба на лицата.

Жените како пол во римското право не биле рамноправни со мажите, иако многу класични правници истакнувале дека ваквата дискриминација е неоснована. Иако одредени изедначувања се постигнати во соодветни домени од областа на приватниот живот, во доменот на политичките права жените останале дискриминирани.

На лицата кои не биле полнолетни *alieni juris* не им биле признати политичките права се до *rubens* стекнување со полнолетството. Во класичниот период во одредена мерка им ниче признати и правата *jus comerci*.

Во посткласичниот период моше изразена била и религиозната дискриминација. По прифаќањето на христијанството за официјална религија паганите, Евреите и другите еретици и неверници биле прогонувани, а им биле забранети сите граѓански права вклучително и оние од областа на наследното право.

Ограничувањето на граѓанските права во рамките на римското општество се бележи и во однос на постоење на т.н. специјални околности. Еден од најстарите случаи од ваков карактер е случајот на ограничување на граѓанските права заради должничко робство. Должничките робови *nexi* и *addicti* биле лица кои доброволно или по судски налог го одработувале својот долг. Ти ги губеле не само јавно правните права туку и приватните права. Сепак, нивната положба во однос на класичните робови била дсалеку подобра бидејќи по исплаќањето на долгот тие станувале слободни.

Лицата *in mancipio* биле лица кои биле оттуѓувани од *pater familias* заради што биле оттуѓувани од семејстават и за ниваната работа (најчесто од 5 години) им била давана надомест на нивните родители.

Лица *in mancipio* биле и оние *alieni juris* кои *pater famiius* ги предавал заради одреден деликт. Положбата била како на наемните работници и за време додека биле во оваа состојба тие биле на ранг на робовите. Потоа се враќале како и останатите *alieni juris*.

Auctorati (gladiators) биле лица кои пред организаторите на забавните игри положили заклетва дека ќе се борат според нивните правила и според сите други гладијаторски правила. Со оваа обврска гладијаторите ги губеле општените права и граѓанските права.

Како робови биле сметани оние луѓе кои бил заробени и кои немале никакви граѓански права. Во прво време доколку некој од генсот бил заробен должноста за откупување на заробеникот била обврска за сите гнетици. Кога патронот ќе бил заробен клиентите биле должни да го откупат. Во посткласичниот период должност за откупување на робови не била регулирана.

Одредено поведени повлекувало санкција, според оценка на јвното мислење или одредени правни прописи се сметало како недопустливо.

Personae intestabiles биле сметани лицата кои учествувале во склучување на одредени правни работи а подоцна одбиле да сведочат или тврделе дека ниту виделе ниту слушнале за соодветниот деликт или воспоставен однос. Ним им било забранет *jus comercii*, а им било забрането и да се повикуваат на сведоци во постапките.

Nota censorial му била впишувана секому во цензорските книги кој со своето однесување неморално или негрижа кон државниот имот предизвикал некаква штета. Граѓаните кои добиле ваква нота биле бришени од листата на сенаторите и витезите (еквестрите), а го губеле и *jus honorum*.

Престан на правната способност на римските граѓани- *Capitis deminuto maxima u media*.

Престанокот на римското граѓанство настанувало или со природна смрт, или со граѓанска.

Природна смрт настанувала со гаснење на сите физиолошки функции на индивидуата. Со тоа се гаснеле сите граѓански права и се отвралае прашањата околу

наследството (*delatio hereditatis*). Од моментот на делаијата или отворањето на наследството до моментот на аквизицијата или здобивањето со наследството важело *hereditas enim non heredis personam, sed defuncti sustient*. (т.е. се продолжувале граѓанските права на лицето кое починало сè до моментот на нивното прифаќање од наследникот).

Граѓанска смрт. Граѓанска смрт можело да настане во повеќе случаи или правно релевантни факти кои биле групирани во две групи. *Capitis deminutio maxima* настапувала во случај на заробување, или во случај на смртна казна, казна на доживотна работа во рудници или казна за борба со ѕверови. *Capitis deminutio media* настанувала со преселување во латинска или peregrinska општина, со пребегнување на страната на непријателот, или со депортација и релогација (одредување на принуден престој). Реинтеграцијата можела да се изврши или со *jus postliminii* или со одлука на државен орган.

Правна способност на латините и peregrините

Жителите на покорените општини кои не биле припоени кон Рим (*municipia*, *coloniae civitates*) не биле целосно претварани во робови. Врз основа на договор со Рим тие се стекнале со статус на слобода - *status libertatis*.

Меѓутоа сите немале еднакви права и со овој статус.

Латини. Тоа биле жители кои имале слични или блиски етнички потекла со Римјаните. Латините или населението кое живеело во *Lacium* се викале *latini vetars* или *latini prisci*. По легендарниот договор од 494 г.п.н.е. тие се здобиле со посебен статус. Тие немале право да служат во легиите туку во посебни одделенија. Целосни права можеле да добијат како и римските граѓани само ако се преселеле во Рим, но под услов да оставеле барем еден син во местотот од каде доаѓаат. Со поделбата на римско граѓанство во 90 г. на сите слободни граѓани, статусот стари латини како посебна форма исчезнал.

За разлика од старите латини, граѓаните на латинските колонии имале помала група на права. По 338 г. овие латини биле нарекувани *latini novi*. Тие ги задржале само правата во имотните трансакции. Доколку во својата општина вршеле должност член на општинскиот сенат овие латини можеле да се стекнат со право на римски граѓанин. Посотеле и други услови кои предвидувале *latini novi* да се стекнат со граѓански статус.

Peregrини. Странците кои биле затечени на римската територија најпрвин биле сметани како непријатели. Исклучок од ваквиот пристап кон странците имало само кон оние странци кои биле под закрила на некој државен функционер-римски граѓанин. Странците кои не биле под закрила биле третираны како објект во правото и можеле да бидат претворени во робови. Општините кои не потпаѓале под Рим или латинскиот округ, а на кои им била призната слободата се нарекувале peregrини. Видно место меѓу peregrините заземале италијанците кои по 90 г. се стекнале со граѓански статус. Основниот начин на кој peregrините се здобивале со граѓански статус бил милоста на римските државјани *beneficium*.

3.3.1.2. Правна положба на робовите - servi

Римското право содржело многу спротивречности, од една страна робовите биле имот, исто како куче или книга, а од друга страна, тие исто така биле сметани за луѓе. За да може потполно да се искористат, се барало да бидат препознаени и понудени нивните човечки карактеристики, како што се нивниот интелект или нивните можности. Секое од овие сфаќања има свое место во правото.

Робовите биле имот. Тие биле купувани и продавани како и секое друго добро. Трговците со робови имале лоша репутација, од продавачот на робот се барало да гарантира дека робот нема дефекти, со текот на времето оваа гаранција била вметната во договорот за продажба. Истиот режим се применувал и за стоката. Не постоело ништо друго што можело појасно да го декларира робот како имот, отколку познатите дискусии на правниците дали болест, зараза или слично треба да биде сметана како дефект на доброто, и на тој начин да влијае на договорот (D.21.1).

Бидејќи робовите биле имот, основно сваќање било дека сопственикот можел со нив да прави што сака. Сепак, робовите не биле обични работници, туку изведувале многу повешти работи како што се учители, лекари и комерцијални агенти. Соодветно на тоа, тие биле исклучително вреден економски извор, така што, никој не требало да мисли дека тие биле константно малтретирани, лошиот третман кон робовите, значел самонанесување на економска штета.

Како и да е, постепено развојот на хуманоста се унапредувал, заради што постоела забрана за прекумерна суровост. Со текот на времето се јавила и потреба од тоа, сопственикот да добие одобрение од државен магистрат, пред да го убие неговиот роб кој извршил злочин. Во времето на Antonius Pius, сопственикот кој го убил сопствениот роб, ќе одговарал пред правдата исто како да убил некој друг. Во целина, овие олеснувања, не го менувале фактот дека робовите се имот, тоа биле едноставни забрани во поглед на користењето на имотот, како што се дознава во денешно време. Уште подрастична иновација, исто така во времето на Antonius Pius, била тоа што сопствениците чии робови се побуниле на екстремна суровост, можеле да бидат принудени да ги продадат истите (Ulrian,D. 1.6.2). Ова претставувало прва можност од страна на робот, самиот да влијае на неговата судбина. Тоа резултирало со можноста да биде одземен од сопственикот без надоместок. Ова било признание дека робот бил сметан за личност.

Исто така постоело и подобро признание на овој факт. На пример, робовите да имаат квази-брачни врски, познати како (*contubernium* – за ова ќе стане збор во рамките на брачното право). Признанието во правото било следното: доколку сте купиле „брачен“ пар робови, но сакате да го вратите едниот од нив како оштетено добро, односно стока, ќе морало да се вратат и двајцата (D. 21.1.35).

Ова барем било почеток. Но главниот причинител за признавање на робовите како личности бил обезбеден од страна на интересот на сопствениците, за потполно да ги искористат робовите, тие издејствувале признание дека тој или таа биле личности кои можеле да прават разни нешта.

Овде правото наишло на голем број потешкотии. Робовите не биле луѓе, (*pro nulli habentur*) и како такви не можеле да тужат или да бидат тужени. Тие не можеле да поседуваат ништо, ниту пак да стекнат било што, било тоа да е имот, или пак, придобивка од облигација. Сето тоа тие го стекнувале за нивните сопственици. Тие не можеле да му ја влошат состојбата на сопственикот, така што не можеле да оттуѓат имот што му припаѓал на нивниот сопственик, ниту пак можеле да ги стават нивните сопственици под облигација. Исто така, нивните сопственици не можеле да бидат тужени, за сметка на нивните зделки.

Овие потешкотии се слични на оние за кои стана збор претходно во ова поглавје, во врска со децата кои биле без законски капацитет или малолетниците. Со оглед на тоа што ниту робот, ниту пак неговиот сопственик не можел да биде тужен за зделка или договор направена од страна на роб, никој не би сакал да склучува договори со роб. Но тоа ги лишело робовите од нивните потенцијални придобивки. Заради таа причина, Преторот

интервенирал, и создавал низа дејствија, кои можеле да бидат употребени против сопственикот на роб, а кои произлегувале од работењето на робот.

Престанок на ропството

Еден од начините за прекин на робството на правниот однос помеѓу робот и робовладетелот бил со смрт. Робовладетелот нема обврски кон телото на робот освен да го погребва и неговиот гроб да го чува како свето религиозно место *locus religious*.

Освен смртта постоеле и некои други правно засновани услови со кои претсанувало ропството. Во најголем број на случаи волјата на господарот да го ослободи робот била пресудна за прекин на ропството. Независно од волјата на робовладетелите ропството прекинувало во случај кога робот успеал да побегне помеѓу сопствените племиња. Ова е случај и ако робот учествувал во заговор за бунт, односно ги посочил убиците на робовладетелот. Старите и изнемоштени робови биле ослободувани со посебен декрет на владетелите. Ако робот имал посебни заслуги за Рим исто така можел да се ослободи.

Како најстара форма на ослободување на робовите биле *manumissio vindicta*. Тоа претставувало посебен чин на кој робовладетелот заедно со магистерот го ослободувале робот.

Втора форма на доброволно ослободување од ропство била *manumissio testamento*. Во наредба за последната волја или со тестамент робовите можеле да бидат ослободени. За тоа или биле поставувани одредни услови или пак директно робовите биле ослободувани.

Третиот услов за ослободување од ропство бил *manumissio censu* – запишување на робовите како даночен или воен обврзник.

Класичниот период покрај наведените услови за ослободување на робовите од старото право предвидувал и нови услови. Робот можел да се ослободи со изјава на робовладетелот пред пријателите на робот *manimissio inter amicos* или пак, со писмена форма *manimissio per epistolam* во која робовладетелот го тврдел ослободувањето на робот.

Влијанието на класичното право врз прекинон на ропството особено дошло до израз со поставување на одредени сулови пред робовладетелите и ограничувања за нивниот однос кон робовите.

Овој тренд продолжил и во посткласичниот период.

Правна положба на ослободениците *liberti*

После законот – *Lex Aelia Sentia* од четвртата година од новата ера само робовите кои имале наполнето 30 години, можеле со соодветен формулар да бидат ослободени, оние кои се ослободени се здобивале единствено со статус „*Junian Latins*“, помал статус, што значело дека тие немаат право да располагаат со нивниот имот во случај на смрт (неможеле да го разделуваат, или ставаат во тестамент). Доколку пак ослободените веќе биле граѓани од втор ред, тоа значело дека имаат поголем статус, бидејќи *Junian Latins* бил граѓанин од трет ред.

По ослободувањето робовите станувале ослободеници *libertine*. Во зависнот од тоа кој бил господарот таква била и положбата на робовите. Ако робот бил ослободен од прегрин ги добивал неговите права и обврски и соодветно истото важело за латините, римските граѓани и сл.

Само ослободувањето на формалистички начин значело и можност за стекнување со соодветни права. Меѓутоа, постоела разлика помеѓу римските граѓани и оние кои се стекнале со статус на римски граѓанин по ослободувањето особено во поглед на правната положба.

Ослободениците биле во полоша правна положба од римските граѓани. Прво таа во јавното и приватното право била полоша од онаа на *minuti jure* – лицата родени на слобода. Второ, либертините и по ослободувањето биле во зависнот од своите поранешни господари кои им постанувале патрони.

Ослободениците не можеле да вршат јавни функции и нив им било забаранувано да стапуваат во брак со сенатори. Птаронатот бил правна категорија која се воспоставувал помеѓу поранешниот роб и неговиот поранешен господар. Робот станувал клиент, а робовладетелот патрон.

Ослободените, иако слободни, биле субјекти на ситни и не толку интересни забрани: од времето на Август тие на пример не можело да стапуваат во брак со членови на сенаторската класа. Уште поважно за денешни цели, е тоа дека ослободените робови се уште имале обврски кон поранешните сопственици (патрони). Во суштина, ослободениот машки или женски роб бил должен да му укажува почит (*obsequium*) на патронот, што имало и некои практични ефекти, како што бил фактот дека тој или таа може да го повика патронот на суд само со дозвола од преторот, ослободените исто така биле должни да им овозможуваат одредени услуги, на што и тие самите секако дека се согласувале кога биле ослободувани. Понатаму, доколку ослободениот роб умрел без да има направено тестамент, патронот имал одредени права да располага со неговиот или нејзиниот имот.

3.3.2. Деловна способност на физичките лица-*capacitas agendi*

Со терминот деловна способност се означува способноста на едно лице во свое име и за своја сметка да презема правни работи или поопшто кажано, да предизвикува правни последици преку своите дејствија, вклучително и лично да одговора за сторените противправни дејствија-деликти. Денес е општоприфатено становиштето дека за да може едно лице да презема правни работи и последици треба да има можност да носи определени права и задолженија за себе. Ваквиот тренд е повеќе или помалку одраз на сфаќањето кое е развиено под влијание на буржаското право. Истото, сепак, не може да се каже дека важело и во римското право. Како правната способност така и деловната способност е историска категорија чијашто содржина се менувала во процесот на историскиот развој. Најдобра аргументација за ваквата разлика претставуваат правната и деловната способност на робовите.

Според римското право робот немал правна способност, но во интерес на робовладетелството нему му била призната извесна деловна способност. Иако склучувањето зделки не предизвикувало права и задолженија за робовите, од таквите зделки произлегувале определени правн последици кои предизвикувале права, па дури и задолженија за нивниот господар. Оттука е и заклучокот дека на робот му била призната определена деловна способност. Иако оваа деловна способност требало да одговара на интересите на робовладетелството и била ограничена, неоспорен е фактот дека истата

постоела. Потчинетиот кој навршил полнолетство се стекнува со определена деловна способност макар што првично не му била доделена никаква правна способност.

Правната и деловна способност на римското право претрпила редици промени во својот историски развиток во неколку фази. Додека кај одредени категории на лица деловната способност се проширивала кај други таа претрпувала значителни ограничувања. Се разбира, ова во најголема мерка е тренд кој се развивал под влијание на економскиот фактор. Распадот на агнатското семејство во таа насока влијаело на зголемување на ограничувања во однос на деловната способност на жената, како и на одредени повластени категории на лица коишто биле установени со предкласичното (старото) римско право.

Како што предходно истакнавме стекнувањето на деловната способност е поврзано со определена старосна граница. Меѓутоа општествено-економскиот развој влијаел на тоа поранешната граница за полнолетство утврдена со цивилното-граѓанското римско право (четиринаесет годишната возраст за момчињата и дванаесет годишна возраст за девојчињата) да не биде соодветна за создавање на деловната способност. Како резултат на развојот на економските односи оваа возраст не осигурувала елементарно искуство за учествување во правните односи. За таа цел додека деловната неспособност условена од полот била ублажена, деловната неспособност условена од возраста претрпила обратен развиток. Тоа налага да се разгледа подетално деловната неспособност на неполнолетните и оние лица кои не навршиле 25 годишна возраст од една страна, како и деловната способност на жените од друга страна.

3.3.2.1. Деловна способност на неполнолетни лица и на лица кои не навршиле 25 годишна возраст

Според цивилното право момчињата се сметале за полнолетни со навршување на 14 годишна возраст, а девојчињата со навршување на 12 години. Жените *sui generis* по навршени дванаесет години од животот биле ослободувани од туторство над малолетници, но не значи дека така се здобивале со полна деловна способност. Жените останувале ограничено деловно способни и влегувале под власта на туторот над полнолетни жени. До навршувањето на таа возраст тие се сметале за неполнолетни *impuberes* и биле деловно неспособни. Меѓутоа, деловната неспособност на неполнолетните не била еднаква. До 7 годишна возраст малолетните лица не можеле да склучуваат никакви правни зделки, не можеле да извршуваат никакви правни дејствија т.е. немале никаква деловна способност. Лицата до 7 годишна возраст се нарекувале *infantes*. За време на инфацијата тие биле на полно деловно неспособни. По навршената 7-ма година влегувале во групата лица наречени *impuberes infantia maiores* или малолетни лица што излегле од детството. Деловната способност на овие малолетници била ограничена. Тие имале право да превземат правни работи со кои што можеле да ја подобруваат својата имотна положба, меѓутоа тие немале деловна способност за правни работи со коишто таа положба им било влошувана. Од било каков правен однос тие можеле да стекнуваат одредени права, но не и задолженија. Се разбира тоа во практиката значело дека неполнолетните лица не можеле да склучуваат зделки доколку некои не се согласи дека ќе одговара за малолетникот.

Поради тоа што импуберите немале деловна способност тие не можеле сами да управуваат со својот имот и при смрт на нивниот *pater familias* над импуберите се

воспоставувало старателство. Старателот можел да биде назначен од страна на родителот на малолетникот во неговиот тестамент. Доколку тој не бил посочен во тестаментот на родителот старател се определувало со закон (најблискиот законски наследник од машки пол) односно од магистрат.

3.3.2.2. Деловната способност на полнолетни жени

Ова решение на римското право било плод на примитивното сваќање, дека жените не се способни да го разберат значењето на сопствените постапки. Кога римјаните со тек на време виделе дека ниту една сериозна причина не оди во прилог на решението полнолетните жени да бидат лишени од деловна способност обезбедиле правни средства со кои можеле да ги принудат туторите да дадат согласност за правните работи што ги склучиле, а потоа ја укинале и целата таа установа.

Во римското древно право жените немале никаква деловна способност не само кога биле под родителска или сопружна власт, туку и кога биле самостојни или неподвласни. Во последниот случај на жената исто така бил назначуван старател. Само со негова согласност таа можела да склучува договори и правни зделки. Значи со распаѓањето на патријахарно семејство жената добивала определена самостојност, но дури во предкласичното право таа не можела да извршува сама таканаречени *actus legitimi* односно не можела да извршува мандипација, да прима наследство, да ослободува робови, да се задолжува и така натаму. За сите овие актови било неопходно согласно на нејзиниот старател.

Деловна способност на лица со психички, морални и физички недостатоци

Физичките лица заостанати во психичкиот развој што не можеле да го сфатат значењето на своите постапки, доколку ова нивна состојба била трајна и проследена со знаци на лудило (*dementia amentia*) или беснило (*furor*), тогаш биле лишувани од деловна способност за време на боледувањето. Уште од времето на Законот на 12 таблици е установено дека, ако лудиот нема некој што ќе внимава на него тој треба да бде под власта на своите родители. Таа власт како што истакнавме погоре се оформила во вид на старателство, а како старатели можеле да бидат назначувани и други лица. По сила на тоа старателство, старателот може да склучува договори наместо безумниот. Создадените на тој начин односи помеѓу старателот и безумниот биле санкционирани преку *actio negotiorum gestorum*. Во некои моменти безумниот можел да одговара сам. А доколку растројството кај безумните се јавувало само одвреме навреме, тие имале полна деловна способност во интервалите кога биле мирни (*lucida intervala*).

Ограничена деловна способност исто така како што претходно истакнавме имале и така наречени расипници, односно лица што неразумно го трошеле наследениот имот и на тој начин го доведувале во опасност опстанокот на семејството. Понекогаш биле деловно ограничени и лица со физички недостатоци, но само во поглед на оние правни работи чија што форма не можела да биде исполнета поради постојниот физички недостаток.

2.2 СЕМЕЈНО ПРАВО

2.2.1. Општи напомени за римското семејство

Зборувајќи за римското семејство во целина проучувачите на римското право прават разлика меѓу три периоди на римското семејство од кои секој има свои карактеристики во поглед на обликот на римското семејство и личните и имотните односите меѓу брачните другари и родителите и децата. Општо зборувајќи, за првиот период карактеристично е римско семејство во вид на *consorcium* на кое пандан со понов датум би можело да се каже дека е семејната заедница. Конзорциумот претставувал заедница на живот во рамките на која сите членови на семејството живееле заедно и биле организирани како едно домаќинство во кое сите придонесувале согласно своите можности, а позначајните одлуки ги донесувале сите возрасни машки членови заедно. Сродството во овој вид на семејство било познато како агнатско сродство и било засновано на заедничкото живеење, а не на крвните врски меѓу лицата. Кога машките членови на семејството станале доволно способни самостојно да произведуваат за своите потреби конзорциумот почнал да се распаѓа и да се дели на помали заедници на лица кои се сведуваат само на брачните парови и нивните потомци. Така настанал вториот вид на римско семејство – *familia*. За овој вид на семејство карактеристична е истакната улога на најстариот машки член кој се издвојува како природен шеф на семејството (*pater familias*) и воедно како единствено лице *suī juris*, односно лице со сопствено право (со потполна правна и деловна способност). Останатите членови на семејството биле лица *alieni juris*, односно лица кои немаат сопствена правна и деловна способност и живеат по туѓо право. Власта на *pater familias* врз неговите деца се нарекувала *patria potestas* и таа најпрво била неограничена власт на таткото врз животот и смртта на неговите деца, а подоцна постепено е ограничувана од страна на римското право. Власта на *pater familias* врз неговата жена се нарекувала *manus* и таа се протежала и врз жените на децата на *pater familias* и ја наоѓаме уредена во рамките на римското брачно право. Власта на *pater familias* врз робовите се нарекувала *dominica potestas* и истата била уредена со прописите на имотното право, а не на семејното право. И во овој вид на римско семејство постоело агнатско сродство, како кај конзорциумот, со таа разлика што сега агнатски сродници биле лицата што живеат и работат под власта на исти *pater familias*, а не во рамки на исто семејство (како кај конзорциумот).

Масовната употреба на робови, развојот на стоковното производство, и на стоково-паричната размена, како и погодностите што ги нудела римската војска ги довеле лицата *alieni juris* во поповолна положба, односно создавале можности за одделување од власта на *pater familias* преку економско осамостојување. Тоа го означило почетокот на создавањето на третиот вид римско семејство – когнатското семејство кое било засновано, пред сè, на крвно сродство, односно когнатско сродство. Основата на ова сродство е крвната врска меѓу сродниците, а когнатски сродници се лица кои потекнуваат (посредно или непосредно) од еден заеднички предок. Близината на крвните сродници, односно степените на сродство се одредувале врз основа на правилото "*tot gradus quod generations*" – колку раѓања толку степени, кое на овој начин е формулирано од страна на пандектистите. Ова правило од римското право се применува и денес во цивилизираниот свет за одредување на степените на сродство и затоа ќе му посветиме поголемо внимание и ќе се обидеме да ги објасниме основите на системот на крвно сродство поставени уште во римското право. Когнатските сродници потекнувале и од мајчина и од таткова страна и

затоа се прави разлика меѓу сродници од две лози – мајчина и таткова лоза. Од друга страна, се прави разлика и меѓу сродници во права линија (*linea recta*) и сродници во странична линија (*linea collateralis*). Сродниците во права линија биле лица што во непрекината низа потекнуваат еден од друг (татко, син, внук, правнук), а сродниците во странична линија биле лица што потекнуваат од еден заеднички предок (браќа, сестри, вујковци, братучеди). Натамошна поделба е поделбата на полнородни и полуродни когнатски сродници. Полнородни се оние кои потекнуваат од иста мајка и исти татко и тие се нарекуваат *germani*. Полуродни се лица кои потекнуваат од исти татко (*consanguiinei*) или од иста мајка (*uterini*). Когнатските сродници можат да се поделат и на брачни сродници и вонбрачни сродници, како и на *ascendenti* или предци (кои ја сочинуваат *linea ascendens* – угорна линија) и *descendenti* или потомци (кои ја сочинуваат *linea descendens* – удолна линија на сродници).

2.2.2. Општи напомени за римското семејно право

Според преданијата на Гај семејното право било регулирано преку прашања кои се однесувале на три групи на односи. Прво, т.н. татковско право (татковска власт) каде блие регулирани прашања за односите помеѓу таткото како носител на власта (*patria potestas*) и децата под негова власт. Второ, прашања за односите помеѓу мажот и жената (брачно право). Трето, прашања кои ги регулирале односите со лицата кои имале ограничена деловна способност (туторско и старателско право). Оттука семејното право претставувало збир на правила и норми кои ги регулирале односите помеѓу таткото како носител на власта и лицата под негова власт, односите помеѓу мажот и жената и односите помеѓу старателот (*curator*) и неговите штитеници (*pupili*).

ТАТКОВСКОТО ПРАВО И ТАТКОВСКА ВЛАСТ – *PATRIA POTESTAS*

Римското право во однос на семејството ги поделило граѓаните на две класи: оние кои биле независни (*suī iuris*) и оние кои биле зависни од други (*alieni iuris*). Римското семејство било патријархално: целата власт припаѓала на *pater familias*, што претставувало најстар машки асцедент. Така што детето (барем додека тој или таа е легитимен/а) било субјект на власта на неговиот или нејзиниот *pater familias*, било тоа да е татко, дедо или прадедо. Татковата власт (*patria potestas*) била во принцип доживотна, така што човекот кој веќе станал дедо можел се уште да биде субјект на татковата власт, и да стане независен дури подоцна во животот.

Начелно, целата власт (иако постоеле начини за ублажување на тоа) била во рацете на (можните) постари машки членови на семејството. Безмалку ова била власт од преголемо значење, а за субјектите пак, немоќ од преголем степен. Се мисли дека *Patria potestas* потекнувал од законот на Дванаесет Таблици (450 год. п.н.е), и е јасно дека во раната република власта на *pater familias* била екстремна: прашањето за живот и смрт за членовите во семејството, моќ да се одлучува дали новородените бебиња ќе бидат прифатени во семејството или не, моќ да одлучуваат дали вишокот бебиња ќе биде продаден.

Ваквиот примитивен варваризам бил искоренет дури во доцната република. Но, татковата власт останала значајна поради две многу попрактични причини. Прво, лицата кои биле *pater familias* го поседувале целиот имот на семејството. Второ, никој од членовите на семејството (издржувани од негова страна) не можел да поседува ништо. Тоа значи дека сè што било стекнато од страна на членовите на семејството, по автоматизам припаѓало на *pater familias*. Една подобра анализа на ваквата поставеност води кон зачудувачки заклучок. Така, доколку се случело *pater familias* да живее долго, кога лицата ќе наполнеле дури и 65 години, *pater familias* би бил 85 години. Во склад со понапред изнесеното, тоа би значело дека иако се толку возрасни, лицата *alieni iuris* сè уште можеле да бидат под негова власт (Daube 1969. 75-91). Попрецизно, тие не поседувале ништо. Од друга страна пак, ова изгледа изненадувачки во споредба со потребната возраст за носење на јавна функција. Така на пример во доцната република потребната возраст за избор на функцијата *претор* изнесувала минимум триесет и девет години. За конзул пак, границата била нешто повисока четириесет и две години (и двете подоцна биле намалени). На тој начин, водечките јавни личности, можеле сè уште да бидат под таткова власт, без да имаат сопственост, односно да поседуваат нешто (Paul. D. 1.7.3). Затоа се поставува прашањето како Римјаните се снаоѓале со ова очигледно неповолно правно правило.

Научната анализа на поставениот проблем била одгатната со неодамнешните откритија кои ги направиле историчарите. Користејќи погребни натписи, биле бележени годините на починување. Воедно за целосен одговор биле користени и демографски табели. Овие истражувања покажале дека животниот век во римското општество бил мал, што е специфично во поголемиот број случаи во пред-индустриските општества. Проценките од истражувањата се дека веројатно само една четвртина од мажите во раните триесетти биле сè уште под татковска власт, и само еден од десет – четириесет годишници би бил сè уште под татковска власт. Со тоа значи дека само тој број на лица всушност немал можност да поседува било каков имот (Saller 1994). Ваквите заклучоци од истражувањата укажуваат на тоа дека конзулот кој сè уште бил под татковска власт, попрво би бил исклучок, отколку чест случај односно, правило. Иако вакви случаи постоеле во праксата дообјаснувањата на римските правници го расветлуваат овој феномен со дополнителни дообјаснувања. Според Помпониус (Pomponius. D. 1.6.9), татковската власт се однесувала само на случаи од приватното право. Тоа значи дека магистратот кој бил под таткова власт, немал обврска да го почитува тоа во официјалните случаи.

Следен механизам преку кој биле регулирани односите во семејството е *peculium*. Станува збор за сопственост како дел од имотот кој бил достапен на зависниот син или ќерка (или роб за што веќе стана збор во статусното право). Она што е важно за овој вид на имот е дека тој останувал во сопственост на *pater familias* и можел да биде повлечен во секое време. Но лицето на кое му бил доделен имало полно право да располага со имотот, се додека тој не биде повлечен. *Peculia* – имотот, можел да се однесува на поширока палета на имот: тоа не се однесувало само на подвижен имот како што се пари или надоместоци. Постојат многу текстови во Дигестите кои говорат за *пекулија* која содржела робови кои и самите поседувале *пекулија* кои содржеле исто така други робови: значи највисокиот *пекулиум* во оваа хиерархија можел да биде од многу големо значење. (за ова ќе стане збор подоцна). Јасно е дека поседувањето на значително обемен *пекулиум* би го направил повеќе или помалку безпредметен фактот дека, прецизно зборувајќи, лице кое сè уште било под татковска власт не можело да поседува ништо.

Понатаму, друг значаен напредок била креацијата од страна на императорот Август во врска со *peculium castrense*, фонд составен од заслуги или плен стекнат од страна на синот во текот на воената служба. Ова било радикален продор во принципите, бидејќи таткото немал никаква корист од овој вид на *пекулиум*. Синот дури можел да го остави или додели по желба *пекулиумот* кој го поседувал. Анализите на овој феномен во сопственоста укажуваат на тоа дека ова повеќе било дел од општественото планирање отколку кохерентен развој на приватно – правните принципи. Исто така се сметало дека целта на оваа иновација била да се охрабри пријавувањето во војска, односно стапувањето во воена служба. Сепак, ако ова е вистина повеќе сугерира на фактот дека немањето можност да се поседува свој имот во позиција на зависен син била вистинска потешкотија. Принципот за стекнување на *peculium castrense* бил проширен во четвртиот век од новата ера, и кон него била додадена и заслугата од вршење на јавна служба (*peculium quasi castrense*), како и имотот наследен од дете по мајчинска страна (*bona materna*). Тоа пак, јасно укажува на намерата за тоа бавно, но сигурно да се зголеми имотниот капацитет на зависните деца.

Дополнителен механизам кој дава претстава за тоа како биле регулирани односите во семејството, е еманципацијата. Еманципацијата претставувала доброволно истапување од татковска власт. Ваквата можност не била предвидена со Законот на 12 таблици. Во него единствено било предвидено дека синот треба да биде ослободен од власта на неговиот татко ако неговиот татко го продал три пати. (Три продажби на истиот син било можно затоа што секој пат – до третиот – кога тој бил ослободуван од контролата на неговиот купувач, продадениот син повторно потпаѓал под контрола на неговиот татко).

Римските правници развиле метод за приведување на татковската власт кон крај, на тој начин што договарале согласен купувач за синот кој се продава три пати по ред. Според тоа, можело да се укине татковската власт предвреме, иако ова би морало да биде со согласност и на самиот *pater familias*. Иако овој правен пронајдок за еманципација можел да алудира на голема општествена побарувачка на овој механизам, не постојат докази кои го потврдуваат тоа. (Некои лесно можело да замислат дека вистинските тирани не би прифатиле ниту да дозволат *пекулиум*, ниту пак, да се согласат за еманципација).

Меѓутоа постојат преданија според кои, еманципацијата требало да претставува казна. Со оглед на тоа што римското општество било опседнато со улогата на семејството, еманципацијата според овие Императори претставувала кршење на семејните врски. Како дополнителна кочница на процесот на еманципација се сметал и фактот дека доколку *pater familias* умре без претходно да направи тестамент, еманципираните деца не би имале никакво право на имотот, (иако ова правило претходно било отстрането од страна на преторот).

Паралелно на ваквите податоци, постојат размислувања дека еманципацијата била користена како дел од стратегијата на планирање на иднината на семејството како целина. Така според овие размислувања еманципацијата претставувала обезбедување на еманципираните членови на семејството наместо казнување. Оттука, оваа стратегија секогаш не била поврзана со срам на семејството (Gardner 1998: 6 – 113).

Во секој случај еманципацијата, не претставувала рутина. Напротив, таа можела да послужи за секаква цел, позитивна или негативна.

Посвојувањето како дел од татковската власт-*patria potestas*

Во рамките на римското семејство постоела можност да се посвојат луѓе под татковската власт. Постоеле две различни процедури за тоа, во зависност од тоа дали лицето што треба да се посвои во тоа време било под власт или независно. Ако посвоеникот бил под татковска власт, било потребно да помине процедура за еманципација. Ова е разбирливо од причина што еманципацијата овозможувала исклучување од претходната власт. Дури тогаш посвојувачот можел да го прогласи посвоениот како негов. Ова се случувало во небранета судска постапка, со пресуда во која се поставувало новата татковска власт.

Доколку пак, посвоеникот бил слободен, посвојувањето (*arogatio* било техничкиот термин во овој случај) се однесувало на целокупниот имот како и сите подредени на посвоеникот (во суштина тоа претставувало преземање на едно семејство од страна на друго). Ова било дозволено исклучиво по претходна дозвола од понтифите, и само ако на новонастанатите *pater familias* им било потребен наследник, којшто не можат самите да си го обезбедат, (барање кое било интерпретирано дека новиот *pater familias* е на возраст од шеесет или повеќе години, или е без можност да се репродуцира). Ова објаснува зошто некој би се согласил на вакво нешто: напредокот на родот била привлечноста. Посвојувањето, како и еманципацијата, требало да претставува еден вид кореткив за *pater familias* преку кој можло да се планира иднината на нивните семејства и имот. На тој начин додека еманципацијата била механизам да се намалат членовите под татковска власт, посвојувањето бил начин за нивно зголемување (Gardner 1998 114 – 208).

Во секој случај, целта на посвојувањето била да се создаде нова татковска власт-*patria potestas*. Заради оваа причина жените не можеле да посвојуваат.

БРАЧНО ПРАВО-КАКО ДЕЛ ОД СЕМЕЈНОТО ПРАВО

Бракот во класичниот Рим бил повеќе световна отколку религиозна работа. Неговите главни законски ефекти се тоа што децата родени во него биле легитимни, Римски граѓани како и субјекти на татковската власт на нивниот татко, во тој контекст се дискутирало во институтите на Гај (Inst. 1.55 – 6). Од анализата на преданијата за римското општество може да се заклучи дека е мал бројот на оние римски институции кои во својата основа се разликуваат од својот модерен пандам во толкава мера како што е случај со бракот. Од правна гледна точка во модерните општества и нивните правни системи соодветно, бракот е статус чие што креирање и укинување се регулира со закон. Во склад со соодветните закони од ваквиот статус не само што произлегуваат правата и обврските за партнерите, туку има и своја рефлексива врз останатиот свет. Римскиот брак, од друга страна, во голема мера бил социјален факт, врз чиешто креирање и укинување, законот имал многу мало влијание, и којшто немал речиси никаков ефект врз правната состојба на партнерите.

Бракот е една од најстарите установи што поминала низ најразлични фази во развитокот, но секогаш служела за регулирање на половите односи помеѓу мажите и жените и за проектирање на потомството. Денес ваквата институција во современиот свет добива поинакви димензии (стапување во брак на лица од ист пол) кои делумно се оправдуваат и се поддржуваат, а делумно не.

Традицијата којашто бракот онака како што е признаен во поголем дел на правни системи, вклучително и во нашето право потекнува од порциите? на римското општество. Сенатот, конзорциумот и патријархалното семејство под власта на *pater familias* представувале широки заедници, што во својот состав имале голем број мажи способни за женење и голем број девојки способни за мажење. Бидејќи овие заедници биле егзогамни, на мажите им било допуштено да се женат само со девојки родени надвор од рамките на заедницата, а на девојките да се мажат за мажи од други такви заедници. Оттука, бракот или **matrimonium**, е соединување на маж и жена, под кое се подразбира заеднички живот. Зборот **matrimonium** – вообичаениот збор за брак е делумно изведен од зборот *mater* (мајка). Нагласувањето на мајчинството укажува дека римјаните гледале на бракот како на институција за создавање на законски деца. Покрај тоа, бракот во римското право не бил света тајна (средновековно канонско поимање), туку чисто општествен факт со одредени законски последици.

Иако постоеле периоди, како, на пример, подоцнежниот период на Републиката, за кои доказите укажуваат на одредена морална распуштеност и лежерен пристап кон личните односи, сепак, во големиот дел од римската империја бракот се сметал за Заедница со значајни последици. Тоа бил примарниот начин на кој можело да се дојде до вклучување во **potestas**. Сериозноста со која бил третиран бракот се одразува во изобилството на правила со кои се утврдуваат разни забрани и пречки. Овие правила наведуваат дека Римјаните имале високо развиено чувство за тоа што е посакуван и законски брак.

Стапувањето во брак било условено со исполнување на одредени услови. Основниот услов бракот да може да биде остварен е содржан во Дигестите во 23 глава во која се вели: *nuptiae sunt conjunctio maris et feminae et consortium omnis vitae, divini et humani juris communication* -бракот е врска меѓу маж и жена, заедница на нивниот живот поврзана со меѓусобно делење на сето она што е предвидено со божјото и човечкото право. На склучувањето на бракот, по правило, му предходела свршувачка или заемно давање и примање, ветување дека ќе биде склучен брак.

Свршувачка-sponsalia

Свршувачките биле вообичаени во римското општество во сите периоди, особено помеѓу побогатите класи. Церемонијата за свршувачката честопати ја воделе соодветните татковци. Присуството на среќната двојка не било неопходно. Церемонијата за свршувачката била свечена работа, особено во почетниот период, која вклучувала размена на ветувања за брак од страна на татковците во име на нивните деца.

Свеченоста не била задолжителна. За сенаторите се вели дека понекогаш давале збор за свршување на нивните деца во текот на вечерна веселба. Во раниот Рим *pater familias* можел да инсистира да го сврши своето дете за кого сака, но во подоцнежниот период на Републиката била потребна согласност од страните.

На која возраст можеле да бидат свршени децата? – Постојат не конзистентни податоци околу старосната граница како услов за свршување на страните.

Така, до свршувачката може да дојде на многу рана возраст, под услов она што може да се прави да го разберат и двете страни, се додека не се под седум годишна возраст. Свршувањето мали деца едно за друго не било карактеристично за римското општество. Покрај нејзиното општествено и законско значење, свршувачката никогаш не било формално барање за валиден брак. Меѓутоа, таа служела како значаен доказ за *affectio*

manitalis намера да се стапи во брак, што представувало суштински составен дел на фактот.

Услови за склучување на брак

Склучувањето на брак во римското општество имало четири услови. Единствено кумулативното постоење на сите четири услови доведувало до настанување на римски правовалиден брак (*matrimonium iustum, iustiae nuptiae*). Значењето на институцијата римски правовалиден брак се состоело во правните последици што ги предизвикувала оваа заедница на маж и жена, што не било случај со останатите видови на заедници меѓу маж и жена. Во случаите кога меѓу маж и жена постоеле трајна заедница, а не бил исполнет некој од наведените услови нужни за постоење на бракот, во римското право можеме да зборуваме за *concubinatus* или природен брак што не произведува правни последици врзани за установата брак или за *contubernium* како брачна заедница меѓу робови која се ценела само како фактички однос. Во посткласичниот период сепак оваа заедница добила индиректно признание преку забраната на продавање на робови кои живееле во *contubernium* и нивните деца на различни страни и на различни господари. Во натамошниот текст ќе ги објасниме накратко четирите услови за настанување на римски правовалиден брак.

Прв услов бил лицата кои стапувале во брак да бидат лица во пубертет. Овој услов се сметал за исполнет откако лицата ќе достигнат одредена возраст - дванаесет години за девојчињата и четиринаесет во случаите на момчињата.

Вториот услов бил поседување правна способност за склучување на римски правовалиден брак. Во прво време римски правовалиден брак можеле да склучат само лицата на кои им бил признат (*jus conubii*). *Jus conubii* имале само римските граѓани и старите латини. Тоа право, до донесувањето на *lex canulela*, им било ограничено на плебејците. Подоцна ова право им било признато и на либертините и на припадниците на населението врзано за одредено занимање, како и на лицата прогласени за еретици и апостати. Со оглед на тоа ограничување, припадниците на тие групи население можеле да склучуваат брак само меѓу себе, но не и со припадници на другите општествени слоеви.

Третиот услов би постоење на *affectio maritalis*, односно волја за заедничко живеење. Морало да постои согласност помеѓу страните во бракот, и секоја страна која сè уште била под татковска власт требало да има согласност од нејзиниот *pater familias*. Потребата од ваквата согласност била делумно ублажена, за на тој начин да не биде попречуван бракот. Во секој случај, демографските истражувања укажуваат на тоа дека, при стапување во брак, жените биле обично во нивните доцни тинејџерски години и веројатно половина од нив до тогаш би биле слободни од татковска власт, додека само четвртина од мажите, кои обично се женеле во доцните дваесетти и раните триесетти, во времето кога се женат, би биле под татковска власт (Saller 1994: 24 – 41; Teggiani 1991: 398 – 403). Од сето ова произлегува дека мажот и жената мора да имаат намера да живеат во брак (*affectio maritalis*). Како што истакнавме погоре кога зборувавме за свршувачката, а и во склад со согласноста од *pater familias* во прво време-предкласичниот период намерата не морало да биде изразена помеѓу сопружниците туку само од страна на шефовите, иако подоцна во класичното право тоа морало да биде случај и за сопружниците.

Последниот услов бил бракот да биде склучен преку една од трите форми за склучување на „римски брак“: *confareatio*, *coemptio* и *usus*. Најстар начин или најстара

форма за склучување на бракот по спогодба била *coemptio* или купување на жената во форма *per aes et librum*. Кај оваа форма, што најверојатно настанала во периодот кога жената навистина била купувана, каде *pater familias* на невестата во присуство на *libipens* и пет сведоци со исполнување на низа формалности му ја давал невестата на шефот на семејството на младоженецот или на младоженецот лично. По овие формалности се сметало дека е склучен правовалиден римски брак.

Втората со закон предвидена форма на склучување на бракот била т.н *confareatio*. Тоа била најсвечена форма што ја употребувале патрициските слоеви од римското општество. Сите оние кои присуствувале биле должни да му принесат жртва на Јупитер и да ја придружуваат невестата при одењето во куќата на младоженецот.

Најчеста и наједноставна форма за склучување римски брак била *usus* (засновање заеднички живот). *Usus* како форма за склучување брак настанал во сиромашните плебејски кругови и се состоел во просто преселување на жената во домот на младоженецот. Имено, се сметало дека жената мажена во форма на *usus* ќе влезе под *manus* на мажот или на шефот на неговото семејство дури по една година, и тоа доколку сето тоа време го помине во куќата на мажот. За да не се случи тоа, жените што сакале да си останат слободни, пред истекот на пропишаниот рок поминувале три дена надвор од куќата на мажот. Во тој случај тие не влегувале под *manus* на мажот, ниту пак под *manus* на шефот на неговото семејство, туку и натаму останувале *sui juris*, доколку пред склучувањето на бракот имале таква положба, односно останувале под *patria potestas* на шефот на своето поранешно семејство, доколку биле *alieni juris*.

Бракот склучен во форма на *usus* со користење на *usurpatio trinoctii* преовладувал и во посткласичното право, иако веќе тогаш се пројавил стремежот за правовалидно склучување брак да се бара и благослов од црквата.

Врски помеѓу маж и жена слични на брак

Stuprum. Сексуалната врска надвор од бракот – меѓу слободни луѓе се нарекувала **stuprum**. Терминот ги вклучувал односите меѓу лица што не биле во брак и прељубничките соединувања. Во републиката се појавувале повремени судења (но без регуларна постапка) во кои се **наведувал stuprum**, обично против прељубници. Осудата најчесто вклучувала егзил или парични казни. Меѓутоа, постоеле и случаи, кога таткото ја убивал својата ќерка поради **stuprum**. За нејзиното „лошо однесување“ се сметало дека ги урива шансите за достоин брак. Детето што било родено од **stuprum** се сметало за незаконско (вонбрачно).

Конкубинат – Бракот, од неформална и тајна врска се разликувал по постоење намера не само да се влезе во трајна заедница, туку на истата да и се доделат социјални и правни карактеристики на брак. Во Републиката веќе постоела вид заедница во која била застапена првата намера, но не и втората. На пример мажот можел да влезе во постојана заедница со жена, ослободена робинка, без социјално и правно да ја признае како сопруга.

Таквата заедница немала правни последици, карактеристична за бракот, но била прифатена како социјален факт и се нарекува конкубинат. (Морганстскиот брак подоцна бил практикуван за иста цел и во поограничената заедница на германските семејства на принцези, но сепак имал и правни последици). Конкубинатот во раната Империја имал поостар облик во кој законски се забранувал брак меѓу лица кои имаат голема разлика во нивното ниво во општеството (членови на сенатските семејства со ослободеници како и слободно родените граѓани со жени со лоша репутација). Единствената постојана

заедница која во вакви услови е можна меѓу ваквите лица е конкубинатот, социјално прифатен, и по сите критериуми легален, но сепак непризнаен со Закон

Contubernium – претставувала заедница помеѓу роб и робинка која била правно не релевантна..

Забранети бракови (брачни пречки)

Страните во граѓански брак неопходно било да немаат забрани и пречки, воведени со закон во обид да се спречат непожелни бракови. Според прописите на римското право, за да дојде до склучување на бракот, било потребно кај идните брачни другари да не постојат некои околности чиешто постоење би предизвикало поништување на бракот - ништовност на брачната врска.

Околностите што не смееле да се остварат при склучувањето на определен брак биле наречени *брачни пречки*. Езотеричната природа на некои од овие правила дава интересен увид во Римското општество. Како општо правило, бракот кој ги прекршувал овие правила бил неважечки, а честопати казнив, на пример преку **infamia**.

Како такви од пишувањата и преданијата постоеле неколку пречки за брак:

а) Статус и занимање – Според Законот на 12 таблици, бракот меѓу патрициј и плебеец бил забранет – правило укинато во рок од неколку години од неговото пропишување. Брак помеѓу роден слободен и ослободен во почетокот не бил можен, иако оваа забрана престанала да се употребува во текот на Републиката. Август ги дозволил таквите бракови со исклучок на членовите на сенаторскиот ред. Бракот помеѓу патрон и ослободена жена не бил забранет (во подоцнежното право), но можел да доведе до општествено негодување.

Според тоа, врската меѓу нив била конкубинат, а не брак. Се сметало дека брак меѓу покровителка и нејзин ослободен е многу лоша комбинација. Таквите бракови биле забранети во доцниот класичен период, со исклучок на следниов случај: Ако покровителката е толку деградирана што барем бракот со нејзиниот ослободен е чесен тој не треба да биде забранет од судијата што го истражувал случајот.

Во обид да се зацврсти воената дисциплина им било забрането на војниците да се женат додека биле во воена служба. Бракот на војникот се сметал за завршен доколку тој заминел во војска како женет човек, при што децата родени во тој брак станувале незаконски. Оваа забрана била тргната од Септимиј Север во 197 година во обид да се задржи поддршката од војската.

б) Религиски фактори – Девиците на Веста очигледно не можеле да се мажат, бидејќи ако ја изгубеле својата девственост тие биле подложени на смртна казна. Меѓутоа, откако ќе се повлечеле од оваа служба тие можеле да се мажат. Преобратувањето на Рим во христијанство довело до многубројни рестрикции врз верска основа – оние што станувале монаси или свештеници не можеле да стапат во брак, бракот помеѓу христијанин и евреин бил забранет.

в) Морална основа - забрана сенаторскиот ред да стапува во брак со вариетет на луѓе кои биле вклучени во активности што се сметале за морално сомнителни како на пр. проститутки, подведувачи, актери и слично.

г) Крвно сродство - Бракот бил забранет помеѓу лица што биле во крвна врска. Крвното сродство во права линија неограничено и во странична линија до четврти степен претставувало брачна пречка. Не е јасно колку строго се применувале правилата за крвно

сродство низ Империјата, поаѓајќи од тоа дека Клавдиј ги изменил правилата за да ја земе за жена својата внука Агрипина, тој дозволил маж да ја земе за жена ќерката на својот брат, но не и ќерката на својата сестра.

Одлуката на Клавдиј била укината во 342 година, со што прекршителот ќе биде подложен на смртна казна.

д) Тезбина (сватовство)- не можело да се стапи во брак со предок или со потомок на свој поранешен сопружник : маж не можел да стапи во брак со својата тетка, ниту, пак можел да стапи во брак со поранешен сопружник на некој свој предок или потомок, како на пример поранешна помајка или поранешна поќерка. Бракот со золва, снаа, зет за сестра бил можен се до преобратувањето на Рим во христијанство.

ѓ) Посвојување – кога децата биле посвоени тие за сите законски цели станувале членови на семејството на посвоителите. Оттука, не можел да постои брак помеѓу посвоеното дете и родителот кој го посвоил, дури и ако детето подцна се еманципирало.

Од голема важност е да се потенцира дека дадено лице не можело да биде страна во два брака истовремено – Римјаните го сметале бракот за моногамна заедница, поаѓајќи од тоа дека бигамијата доведува до **infamia**. Вдовицата не можела да се мажи во рок од десет месеци, по смртта на незиниот сопруг. Старателот не можел да стапи во брак со своите штитеници, ниту, пак синот на старателот. Во таков случај можело да дојде во конфликт на интереси доколку правилото било поинакво, како и во случај високорангиран службеник во провинциска управа се обидел да стапи во брак со жена од провинција – бракот бил неважечки.

Односот помеѓу бракот и сопственоста, мирозот и брачни подароци

Впечатлива разлика помеѓу модерните и Римските очекувања било тоа што во Римското право бракот немал влијание на имотот. Строгиот режим на поделба на имотот помеѓу брачните другари бил сочувван. Исто како што мажот и жената, ако биле сè уште зависни, останувале под власта на нивните *patresfamilias*, така и, во зависност од тоа дали сопружниците биле зависни или независни, бракот немал никаков ефект на сопственоста на имотот на двете семејства. Законодавството, односно законот *Lex Cincia* од 204 год. п.н.е., оставил празнина кога се работи за подароците помеѓу сопружниците. Намерата со ова не била да се обесхрабруваат роденденските или подароците за годишнина или слично, туку да се избегнат големите капитални договори кои се направени од страна на едно семејство кон друго. Правниците потрошиле многу труд за да ги истражат придобивките од оваа забрана (D. 24.1). Единствен исклучок од ова правило кое гласело дека никаков имот не смее да премине од едно семејство во друго при склучување на бракот, бил мирозот (*dos*; Treggiari 1991: 323 – 64). Ова бил имот обезбеден од страната на жената, на пример од нејзиниот *pater familias*, или роднини и пријатели.

Последното, е најверојатно предизвикано од фактот што општествена должност, претставувала обврската на поблиските роднини да обезбедат мироз-*dos* (Julian, D. 12.6.32.2). Тоа пак го наметнува прашањето за тоа кој всушност го поседувал мирозот?

Општ став во почетното право било тоа дека мажот станувал апсолутен сопственик на мирозот. Тој можел да прави што сака со него и не морал да го врати (целиот или дел од мирозот) по прекинувањето на бракот. Така, за дарувачот станало практика да инсистира на формално ветување дека ќе го врати мирозот кога ќе биде прекинат бракот, или да направи распределба на мирозот според договор. Таквиот мироз бил познат како *dos receptitia* (мироз што не може да биде вратен), а ветувањето на мажот се спроведувало

во сила преку *Actio ex stipulatu*, еден од стандардните договорни правни лекови. Од оваа практика произлегол концептот дека сопругот нема право на капиталот, туку има право на плодовите (т.е. профитот, приходите) од миразот. Со текот на времето преторите вовеле *Actio rei uxoriae* (постапка за имотот на жената) во обид да се заштитат жените особено во поглед на миразот што не бил проценуван или повратлив. Мошне е веројатно дека воведувањето на овој правен лек бил одговор на ноторниот развод од околу 230 години пр.н.е. кога Спуриј Руга се развел од својата жена поради тоа што таа наводно била стерилна.

Според постапката, разведената жена можела да врати сè што судијата сметал дека е правичен удел од миразот, што подложело на тоа мажот да направи основани одземања. Постапката била проширена на случаи кога мажот умирал пред жената. Ефектот од ваквиот развој на настаните бил во тоа што до крајот на Републиката позицијата на мажот во многу погледи не била ништо повеќе од привремено управување. Поаѓајќи од следнава констатација, почнало да се смета дека мажот е должен да се грижи за миразот. Тоа претставувало субјективен стандард за грижа – *Како се однесувал тој маж во минатото?* „Работливоста“ што се очекувала од мажот можеби била поинаква во раниот класичен период, кога бараната должност за грижа била, најверојатно, онаа на *bonus pater familias* (разумна глава на домаќинството) – обично ова бил повисок стандард за грижа (но не секогаш), а и објективен.

Иако миразот бил поседуван од страна на мажот во текот на бракот постоеле повеќе видови на забрани за неговото слободно користење од страна на мажот. Првата од ваквите забрани, која е исто така интересна како илустрација за видот на имотот кој влегувал во рамките на миразот, бил статутот на Август, *lex lilia de fundo totali*. Тој предвидувал дека сопругот може да продава земја во Италија, кој припаѓал во миразот, без претходна согласност од сопругата (Gaius, inst. 2.63). Дигестите ни даваат многу детали во врска со правилата на миразите. Главната поента, како и да е, е тоа дека правилата кои биле поставени во законот, биле само резервни, тие се применувале само во случаи на отсуство на взаемен договор од страна на страните.

Големината на миразот, според правниците, ја одразувало општествената положба и богатството на мажот и жената (Celsius, D. 23.3.60; Papinian, D. 23.3.69.4). Но сосема е јасно дека преговорите во врска со големината на миразот, како и условите под кои тој се враќал на семејствата, го одразувало статусот на семејствата кои се поврзувале со бракот. На пример, една од можностите била тоа дека миразот можел да биде вреднуван во склоп на бракот, и дека сопругот, на крајот ќе има обврска да ја врати таа вредност. Според прописите на класичното право мажот, односно неговиот *pater familias* можеле да го користат миразното добро (*libera administratio*) за подмирување на потребите за брачната заедница *ad onera matrimonii sustineda*. Ulpian укажувал дека, доколку станувало збор за предмети кои можат да се износат или искинат, таквиот договор се сметал за неповолен дел од договорот за сопругот (D. 23.3.10 pr.). Како и да е, често пати заради социјалната положба тој можеби и немал поинаков избор, туку ќе морал да се согласи на таков договор.

Вредноста на миразот не можела да се генерализира. Неговата вредност требало да биде толкава за да даде придонес околу издршката на сопругата, нејзините деца, како и нејзините робови во брачниот дом (Saller 1994: 204 – 24). Цицеровите потешкотии за собирањето на потребните средства за мираз (кои биле одлично документирани (Alfenus, D. 23.4.19; Cic., Att. 11.2.2; 11.23.3; 11.25.3) укажуваат на тоа дека миразот понекогаш бил

плаќан во рати. Тоа пак, го појаснува фактот дека мирзот всушност претставувал значаен капитал. Понатамошен показател, дека мирзот бил значаен дел, но не и единствен имот на кој ќерката имала право, бил фактот дека доколку ќерката поднесе барање за преостанатиот имот на нејзиниот татко, сумата што веќе ја имала (индиректно) добиена како мирз, била земена во предвид.

Ако ова е вистина, тогаш треба да се има во предвид дека Римските мирзи биле релативно скромни, можеби затоа што бракот не морал да значи и стабилна врска, па затоа и нема смисла да се ставаат значителни количини на имот во игра. Тоа пак не води до прашањето за прекилот на бракот и разводот.

Престан на бракот

Matrimonium iustum, како трајна врска меѓу маж и жена, заснована врз правно релевантни факти, можела да престане само под дејство на нови правни факти – природни настани и човечки дејствија.

а) Престан на бракот поради смрт и поради *captis deminutio*.

Природната смрт на мажот, жената или обата брачни другари доведувала до престан на бракот, како што предизвикувала и општа загуба на правната способност. По смртта на едниот брачен другар отпаѓала брачната пречка – постоење брачна врска. Во тој случај мажите можеле веднаш да стапат во нов брак, додека за жените бил определен *tempus lugendi*.

б) Престан на бракот со *repudium* и со *divortium*.

Римското сфаќање на поимот за брак било такво што се сметало дека тоа е континуиран договор во кој се влегува со согласност, последицата од тоа била што кога согласноста ќе ја однемало ќе завршел и бракот. Договорите со други ефекти се сметале за неважечки (C. 8.38.2 AD 223). Иако во почетокот, *pater familias* на мажот или жената можел да го иницира нивниот развод, од почетокот на вториот век од новата ера, неговата моќ да го раскине бракот била евидентно ограничена (Ulpian, D. 43.40.1.5). Во старото право само на мажот му бил допуштен *repudium* или раскин на бракот.

Раскилот бил допуштен поради неверство, пијанство, неплодност, пометнување и поради секоја причина што го наведувала мажот да ја прекине постојаната брачна заедница. Формата на раскинување на бракот била корелативна на формата за негово склучување: брак склучен во форма на *confareatio* можел да биде раскинат во форма на *diffareatio*; брак склучен во форма на *coemptio* можел да биде раскинат во форма на *remancipatio*, а брак склучен во форма на *usus* бил разрешуван со прекин на брачната заедница по волја на мажот.

Во посткласичното право, поради промените во моралните сфаќања условени од христијанството, императорите донесувале ригорозни прописи за бракоразвод. Во ова време постоеле два основни вида бракоразвод: *divortium cum damno* и *divortium sine damno*, односно развод што го следеле лоши последици и развод без такви последици.

Моралистите најверојатно претеруваат во тврдењата колку чести биле разводите. Вистинските факти е тешко да се утврдат (Treggiari 1991: 435 – 82). Но исто така ова може да значи и дека разводот во класичниот период бил доста чест. Едностраното отфрлање на бракот било доволно за истиот да се заврши, се покажало дека доволни биле зборовите како „Задржи си ги твоите нешта за себе“ или „Грижи се за твоите работи“ (Gaius, D. 24.2.2.1). Во времето на Август, била воведена потребата од седум сведоци за развод. Основата за ова била првенствено за да се потврди дека децата се легитимни, дали некој

од брачните другари извршил прелјуба или неверство, кон што Август воспоставил строги казни, и дали основните правила на Август за казнување (за оние кои нема да се премажат доволно брзо) биле применливи.

Исто така и Римјаните не наведувале некои правила како основа за развод, пишаните извори укажуваат на тоа дека обично тоа би било материјална причина за развод (Treggiari 1991 : 461 – 5). Ефектот на мирзот би можел да ја намали привлечноста на разводот од вашиот брачен другар без било каква причина. Дополнително, причини што ѝ давале право на невината страна да бара развод без штетни последици биле: неверство, тешко кривично дело, посегание врз животот, подведување, неморален живот и слично.

ТУТОРСТВО И СТАРАТЕЛСТВО

Туторство

Важноста на туторството и старателството како институти во римското право и нивното поврзување со семејното право според научните истражувања е поврзано со смртноста на *pater familias*. Имено, како последица од очекувањето за животот и стапката на смртност, како што погоре заклучивме смртноста на *pater familias* била голема. Според преданијата тоа очигледно влијаело на фактот, бројот на деца кои сè уште не биле полнолетни (на возраст од 12 години за девојчиња и 14 години за момчиња), а веќе биле независни лица *suī iuris*, да биде исклучително голем. (Saller 1994: 181 – 203). Законот барал од нив да имаат тудори сè додека не станат полнолетни. Оттука, најверојатно оригиналната намера за инсистирањето на тудори имало повеќе врска со благосостојбата на имотот кој останувал, отколку со благосостојбата на децата.

Туторството и старателството генерално се правни установи кои во модерните правни системи, па и во римското право во најголема мерка се поврзани со деловната способност на лицата. Со оглед на тоа што истите се поврзани со припадноста на семејствата – (благосостојбата на децата како основа заради и која биле дизајнирани како институти) и личните права во овој дел ќе стане збор и за туторството и старателството.

Тудори за малолетните лица

Est autem tutela, ut Servius difinivit, jus ac potestas in captite libero ad tuendum eum, qui propter aetatem se defendere nequit, jure civili data ac permissa – означувало дека туторството претставувало установа со која се надоместувал недостатокот на деловната способност кај цели категории лица коишто, поради малолетност или пол, не биле во состојба самостојно да настапуваат во правниот сообраќај. Оттука во склад со значењето на семејството во доменот на римската држава било многу значајно во таков случај малолетникот да има тутор. Туторството на тој начин било осигурување дека имотот нема да биде разделен или потрошен, затоа што детето било измамено. Не било случајно тоа што за тутор било поставувано лицето што е најблизок роднина по машка линија, во случајот кога *pater familias* немал назначено некој во неговиот тестамент. Додека пак во крајна нужда, доколку било потребно, туторот ќе бил назначен од страна на преторот (Lex Atilia, пред 186 год. п.н.е.).

Регулирањето на институтот туторство ќе го обработиме преку следните прашња:

- Прво, на кои начини се заснова туторството?
- Второ, кои биле причините за да биде одбиена туторската должност?
- Трето, кои биле овластувања на туторот?
- Четврто, во кои случаи туторот може да биде повикан на одговорност? и
- Петто, кога престанува туторството?

Начини на засновање на туторство

Туторството можело да се заснова на три начини. Прво, со одредба на последната волја на шефот на семејството (*tutella testamentaria*). Второ, по сила на законот (*tutella legitima*) и трето, со одлука на надлежен државен орган (*tutella dativa*).

Секој *pater familias* можел во тестаментот како своја последна волја да им одреди тутор на сите малолетни лица кои по неговата смрт ќе станат лица *sui juris*. Таа волја била полноважна само ако им одговарала на формалностите пропишани за полноважност на тестаментот. Кога *pater familias* не назначил тутор на своите малолетни деца по пат на тестамент било воспоставувано право на туторство, по сила на закон (*tutella legitima*)

Должност на тутор вршеле агнатските сродници. Кога агнатското сродство било потиснато од когнатското најпрво биле укинати агнатските туторства врз жените и туторството било доверувано на мајката и на другите когнати. Така бил отстранет принципот дека тутори можеле да бидат само мажите, како и право за единствени права на агнатите.

Ако пак туторот не бил определен ниту по пат на тестамент, ниту по пат на закон, надлежните државни органи одбирале лице коешто ќе ја превземе оваа должност (*oficium, munus*). Преторите и плебејските трибуни (*lex tribuni*) биле државните органи надлежни да именуваат тутори. Во провинциите, пак тоа го правеле управниците во одветната провинција.

Причините за одбивање или немање можност за вршење на туторството

Како јавна должност во еволуцијата на римската правна регулатива е евидентен константен напредок во поставувањето на правни лекови, кои се одразувале на зголемување на грижата за зачувување на користа на детето наспроти користа на туторот. Не сите тутори (освен оние назначени од страна на *paterfamilias* во тестаментот) на почетокот пружеле сигурност за добро управување со имотот на детето. Во случај на измама се активирало *actio de rationibus distrahendis*-правно дејствие, кое покренувало одговорност за превземаните дејствија со имотот на детето. Оттука во случај на проневера од страна на туторот, тутор можел да биде обвинет. Многу посериозна закана претставувал *actio tutelae*, кој датира од времето на доцната република, овде туторот бил одговорен како за сторена измама, така и за покажана особена негрижа, а во доцниот класичен период исто така туторот евидентно би можел да биде одговорен за било каков неодговорен и негрижен чин во управувањето со имотот на детето (Papinian, D. 26.7.39.3, 7, 13-14; Kaser 1971: 365-6).

Иако туторството било јавна служба и сите лица што на правилен начин биле повикани да ја вршат туторската должност требало и да ја прифатат. По исклучок некои лица не биле овластени да ја прифатат, а некои можеле и да ја одбијат оваа должност

Лицата кои можеле да одбегнат туторство биле нарекувани *excusationes voluntarie*.

Право да одбегнат ваква должност имале сиромасите, старите и болните лица, припадници на некои корпорации (ковачи, пекари) како и лица со слободни професии

(филозофи, лекари и др). Постоело и законско туторство на патроните врз ослободениците и нивното потомство, како и *tutella iduciaria* која се јавувала при еманципација на малолетниците. Недораснатите биле неспособни за вршење туторска дејност и тоа како причина било воведено во посткласичното право. Недораснатите лица можеле да одбијат туторство или пак, ако го прифатат должноста во нивно име ја вршел посебен *curator* или нивниот тутор. Правниците пишуваале книги кои биле целосно посветени на соодветните изговори за избегнување на туторството, како што е водењето на висока јавна функција, хронична болест, некомпетентност, или имањето на три деца (овде се сметале и оние кои биле убивани во војна). Поентата е дека правото на изговор било разработено во детали (види D.27.1). Одговорноста да се биде тутор, била очигледно неатрактивна. Одовде може да се заклучи зошто потенцијалните тутори се служеле со секакви оправдувања за да не станат тутори, и ако тоа било можно да го избегнат назначувањето како тутор, доколку тоа било предвидено со тестаментот на *pater familias*.

Спротивно на лицата *excusationes voluntarie* биле *excusationes necessarie* неспособните лица.

Како тутори не можеле да бидат неспособните лица. Како неспособни лица биле оние кои било според професијата, било според правната положба, не можеле правилно да го вршат туторството. Такви биле робовите, глумите, немите, војниците, недораснатите и жените. Во такви случаи државните органи одредувале тутори по службена должност (*ex officio*). Овие причини за немање можност да се биде тутор биле наречени *excusationes necessarie*.

Туторот бил одговорен за управување со имотот на детето: инвестирање на имотот, покренување на одредени законски постапки, и така натаму. Ова било сериозна работа, должностите на туторот можеле да бидат огромни. Како таков, од него би се очекувало, соодветни и сигурни инвестиции, накратко, земјиште. Можело да поседува и пари или депозит, но во основа, само доколку целта била да насоберат доволно пари за со нив да се купи земјиште, пропуштањето за искористување на соодветна можност за купување на земјиште, значело дека туторот би бил одговорен за каматата на сумата која што не ја инвестирал (Ulpian, D. 26.7.5. и 7.3). Поентата на оваа можност за интерес, не била да се зголеми профитот на детето, туку да се зголеми сигурноста со тоа што неговите или нејзините средства биле инвестирани.

Овластувања и должности на туторот

Туторот не смеел да го остави штитеникот или пупилла без заштита. Правилата на вршење на туторството биле спрема возраста на штитеникот.

Во согласност со должностите на управување, во случај кога детето било постаро, туторот бил одговорен да го овласти за превземање на одредени дејствија. Овластувањето не се однесувало на помладите деца, бидејќи тоа било можно само доколку детето било свесно во што е вмешано. Детето можело без овластувања да ги извршува оние дејствија кои му носат корист нему, но не и оние дејствија кои би можеле да му наштетат, значи тоа можело да се стекне со имот или корист по договор, но не постоеле никакви обврзувачки одредби спрема него. Во такви околности, секако, никој не би сакал да се договара со дете. Оваа неурамнотеженост била исправена со можноста Преторот да спречи договарање на договор со дете, без тоа претходно да биде подготвено за да го исполни својот дел од договорот. Како и да е, решението за ваквата неурамнотеженост било инсталирано во

авторизацијата, значи трансакција одобрена од страна на тоторот, можела да биде извршена над детето.

Децата до седум години биле напoлно деловно неспособни (*infanes*). За нивното одгледување се грижела мајката. Овде тоторот не учествувал во гледањето. Негова задача била да ги плаќа трошоците на издршката од имотот на штитеникот. До седум години тоторот управувал сам со целокупниот имот на штитеникот. Неговите овластувања биле *libera administratio*. Тој бил должен е рационално да го користи имотот, слободните парични средства да ги вложува во земјишта или да ги дава на заем, но не смеел да ги отуѓува земјата и сите повредни предмети без да добие одобрение од надлежен државен орган. Овие правила важеле за тотори на лица до седум години. Тоторот морал да се придржува и на посебни правила пропишани за заштита на интересите на штитеникот.

Кога штитеникот бил над седум години, (*inpuber infantia major*) тоторот исто ги штител интересите на штитеникот и без негово присуство склучувал правни работи но и лицата *infantia maiores* имале ограничени деловни способности и можеле да превземаат одредени акти за зголемување или намалување на нивниот имот. И овие акти биле полноважни дури и без согласност на тоторот, ако биле акти за зголемување на имотот, а ако биле акти за задолжување и тоторот морал да даде своја согласност. Тие заемно делувале при примање или одбивање на наследство *mancipatio*, *in jure*, и слични работи.

Тоторот имал обврска да положи залог за да го зачува имотот на штитеникот. Овој залог го положувале сите тотори кои не биле поставени со тестамент или од државен орган. Во посткласичното право се ставала привилегирана генерална хипотека врз имотот на тоторот за да би можело да се заштитат интересите на штитеникот.

Повикување на одговорност на тоторот

Постоеле два правни механизма за заштита на штитениците од несовесните тотори. Прво, *action suspecti tutoris*, тужба која можело да ја поднесе лице што забележало злоупотреба од страна на тоторот. По оваа тужба доаѓало до разрешување на тоторот и до *infamia* на поранешниот тотор.

-Вториот механизам бил *action de rationibus distrahendis*-тужба којашто ја поднесувал поранешниот штитеник ако сметките со неговиот имот не биле расчистени. Пресудата овде била *in duplum*.

Престанок на тоторство

Тоторството можело да престане во следните случаи:

- со смрт на штитеникот
- кога ќе претрпел *capitis deminutio*
- со полнолетство на штитеникот
- со смрт на тоторот
- откажување од тоторство
- кога тоторот е неспособен или сомнителен.

Во сите овие случаи се назначувало нов тотор.

За разлика од момчињата кои со полнолетството биле ослободувани од тоторство, девојчињата и покрај полнолетството најчесто ја задржувале обврската за тотор.

Тутори за жените

Жена на било која возраст морала да има тотор. Кога девојчето ќе наполнило 12 години, престанувало да има тотор од посериозен вид, и се стекнувало со тотор чијашто улога била окарактеризирана како помека. Тоторот на жената немал потреба да управува со ништо. Тоа значи дека неговите функции биле ограничени само на овластувањето. Дури и таа функција била релативно ограничена, бидејќи жената можела неформално да префрли имот (иако не формално), како и да даде важечка потврда или признаница. Сепак, таа не можела да направи тестамент, да ослободи робови, или да прави други формални правни дела.

Овластувањето во овој контекст било повеќе или помалку формалност. Во повеќето случаи жената можела да го принуди нејзиниот тотор да го даде своето овластување, или пак било можно, ако тоторот е далеку, без разлика за колкав период, да го смени тоторот. Ова е објаснето во „Институтите на Гај“, во кои тој зборува за тоа дека овластувањето или авторизацијата, во случајот со жените повеќе било прашање на форма (Inst., 1.190). Точно заради оваа причина, *actio tutelae* не бил достапен против тоторот.

Од времето на Август, жената можела да биде ослободена од потребата да има тотор со извршување на нејзината граѓанска должност, што значело дека треба да има одреден број на деца (три за слободна жена, четири за поранешна робинка). Ова се чини дека било поврзано со грижата за одржување на наталитетот, а со тоа и јакнењето на војската. Со оглед на тоа дека да се има тотор, за жената и не било толку голема непријатност, тешко било да се види зошто ваков поттик би требало да има некое посериозно влијание.

Во оваа насока би додале уште три клучни работи во врска со позицијата на жената:

(1) Дека тоторството над жените не било многу тешко, или дека жените во се поголем број не биле веќе субјекти на тоторството, што е сугерирано од страна на *senatus consultum Velleianum*, резолуција на Сенатот од средината на првиот век од новата ера, која предвидувала дека жената не треба да гарантира за долговите на било која друга личност (Crook 1986b). Правникот Paul рекол дека ова е затоа што гаранциите му штетат на семејниот имот (D. 16.1.1.1), доколку ова е вистина и за гаранциите кои биле направени од страна на мажи, можеби подобро објаснување за ова дека гаранциите биле, од некои општествени или културолошки причини сметано, нешто што жените едноставно не треба да го прават. SC *Velleianum* бил интерпретиран многу точно: се однесувал единствено на облигации кои се превземени во име на некој друг, и само ако кредиторот дека случајот е таков, и не се однесувал таму каде што вредноста била определена, на пример, ако жената превземела облигација во реципроцитет со облигацијата што му ја должела на кредиторот (Paul, D. 16.1.11-12 and 24; Callistratus, D. 16.1.21). Заради овие причини, сомнително е дали постоењето на ова правило, ја намалувало слободата на жените да прават договори од поголемо значење.

(2) Традиционалниот поглед на Римското право било дека жените имаат тотори, додека тие не можеле да бидат тотори (Papinian, D. 26.2.26 pr.). Но како што жените започнале значително да се ослободуваат од тоторите, било помалку очигледно дека тие не треба да имаат никаква врска со имотот и интересите на нивните деца. Постоеле некои докази дека – доколку тие всушност не станат нивни тотори – тоа и се случувало. Некои од доказите се однесувале на провинциите, но имало докази за истите случувања дури и во Рим, барем доколку таткото на децата го дозволил тоа (Papinian, D.3.5.30.6; Ulpian, D.26.7.5.8; Chuisi 1994; Cotton 1993).

(3) Голем број жени би биле слободни од татковата власт уште на млади години. Во целина, тие ги имале истите права за наследство како и мажите (Crook 1986a). Вистина е дека Статутот од 169 година п.н.е. *Lex Voconia*, изрекувал забрана дека жена не може да биде наследник од прв ред, и дека никој не може како подарок или наследство да добие повеќе отколку што тоа е предвидено со тестаментот. Но се испоставило дека овие забрани биле избегнувани (*Cic de finibus* 2.55), и секако дека во времето на Август немале никаков ефект.

Еднаш окако ќе се ослободеле од татковска власт и ќе го добиеле нивното наследство, Римската жена само формално била ограничена со обврската да има тотор. А тоа пак била чиста формалност. Заклучокот е дека жените во Рим биле невообичаено финансиски независни.

Старателство

Како последен институт кој припаѓа во доменот на регулирање односи во рамките на римското семејство ќе го обработиме старателството (*cura*). За старателството постојат многу скромни детали. Правната регулатива поврзана со старателството е позната уште од Законот на 12 таблици. Притоа старатели од овој период биле доделувани не само на малолетните лица туку и за лицата кои биле луди и за расипниците.

Како старатели над лудите биле одредувани лица од најблиските роднини по машка линија. Доколку не постоеле такви роднини, или доколку тие заради некоја причина биле неподобни Преторот бил одговорен за назначување на куратор. Грижите за зачувување на имотот во таков случај почивале зад старателите. Секако дека може да се претпостави дека моќта да се прогласи некој за луд, би можела да се злоупотреби (како во Викторијанските новели), меѓутоа, засега не постојат докази кои сериозно го потврдуваат тоа или пак извор за судска постапка околу тоа.

Дополнително како инситуција која била отворена за злоупотреба, а која требало да се спречи, била грижата за расипништвото. Расипниците исто така требало да бидат згрижени со цел да бидат запрени. Расипници обично биле прогласувани лицата кои го трошеле неконтролирано имотот кој го наследиле. За жал и во овој случај постојат оскудни податоци околу тоа како биле регулирани овие односи.

Покрај лудите и расипниците, класичното право го проширува старателството и врз лицата под 25 години. Прв пат ваквата можност е предвидена со *Lex Laetoria* (околу 200 година п.н.е.). Во врска со старателството над лицата под 25 години специфичен е *restitutio in integrum* (враќање во првобитна состојба). Всушност станува збор за правен лек кои ги штити правата на лицата под 25 години. Овој лек се активирал во случај на злоупотреба на неискुство кај лицата под 25 години. Лекот сепак, не се користел тогаш кога малолетникот ќе направел погрешен договор, туку тогаш кога ќе се утврдело дека постои измама или чиста експлоатација на нивното неискуство. Специфично е и тоа што правниот лек не бил автоматски достапен, туку бил дискреционо право на преторот (*Ulpian, D. 4.4.14 pr.*). Подигањето на овој правен лек сепак создавал сериозен проблем. Имено, постоењето на овој лек, создавал неизвесност во смисла на тоа дали одреден договор ќе биде валиден, или би бил подложен на промени во блиска иднина.

Иако во прво време старателот на лицата под 25 години бил назначуван само како *ad hoc* решение, и само во изолирани случаи, во доцниот втор век од новата ера, како резултат на усложнувањето на општествено економските односи се наметнала потребата од перманентен старател за лицата до дваесет и пет годишна возраст. Целта на старателот

не била само да го заштити малолетникот, туку и луѓето кои работеле со нив, бидејќи доколку трансакцијата била направена со помош на советот на старателот, во тој случај било невозможно малолетникот да биде изземен од одговорност за истата.

Овде би заклучиле дека под притисок на општествено економските односи постои евидентен пример за правна еволуција. Како што претходно истакнавме старото право ги третираше машките лица над 14 години на ист начин како возрасните. Ова сфаќање се сменило, што значело олеснување во одредени околности за оние кои биле над 14 години. Дисбалансот кој се предизвикал со ваквата еволуција е избалансиран со создавање на „суга“, право кое ги штитело од судир на интересите со туторите и старателите (веќе го споменавме овој случај кога зборуваме за деловна способност).

Како дополнителни примери за правната еволуција се и останатите случаи на старателство. Така биле познати: суга *ventris* или старателство врз неродено дете; суга *bonorum* или старателство врз различни имотни маси за кои не можеле да се грижат нивните сопственици (имотот на заробениците, *hereditas jacens*, имот под стечај, имот на отсутни лица или лица што со непознато место на престој; суга *debilium* или старателство врз лица што поради посебни физички или психички мани во дадени случаи не биле способни да ги заштитат сопствените интереси, како и суга што им била призната на малолетниците во случај на судир на нивните интереси со интересите на редовниот тутор или старател).

Покрај семејното право, регулирањето на личното право било условено и од статусот кој лицата го имале во општеството.

4. ИМОТНО ПРАВО (IUS QUOD AD RES PERTINENT)

4.1. Имотното право во рамките на Римското право и современите сфаќања за него

Имотното право е една од најстарите гранки на правото која има свој многу вековен развој растегнат од робовладетелското преку буржоаското право на либерализмот и државниот капитализам, па се до т.н. социјалистичко право. Овој развој е пред с одраз на промените на општествените односи низ историјата на човештвото и како таков претставува одраз на општествено-економските односи во даден период. Со оглед на тоа што улогата на односите еволуирала, еволуирале и начините на кој биле регулирани имотните односи. На тој начин е јасно дека денешното имотно право не е еднакво со имотното право од предходните епохи. Дури и во рамките на една епоха, односно една држава, правото доживува своја еволуција. Врз таа основа го разликуваме денешното право од правото на предходните етапи, односно позитивното, важечко право од историјата на правото.

Сепак, и покрај еволуцијата, имотното право задржува извесни општи особини. На тој начин важечките институции на имотното право имаат свои историски корени. Историскиот развој и корени пак се значајни бидејќи тоа треба да ни ги открие суштината, функцијата и адекватноста на соодветните регулативи.

Големите преобразби на имотното право низ историјата, кои својата кулминација ја имаат под пресијата на капитализмот и социјализмот го поставуваат прашањето за називот на оваа гранка на правото. Традиционалниот назив граѓанско право (*ius civile*) превземен од римското право во најголемиот број на кодификации од победничката буржоазија од 19 век, е задржан и во новите кодификации на социјалистичките земји. Од друга страна, во доменот на нашето законодавство во оваа насока се чувствува соодветна неконзистентност. Имено, уставните и законските текстови во нашето право сè повеќе ги употребуваат изразите имотно право и имотно правни односи, отколку граѓанско право, граѓанско правни односи и слично. Оттука е и интересот за изучување на развојот на имотното право во доменот на римското право.

Од анализите на римското право станува јасно дека поимот „граѓанско право“ се користел термин кој означувал поширока област од она што денес е познато како имотно право. Називот всушност доаѓа од терминот *ius civile* или право на римските граѓани. Оттука, *ius civile* всушност започнува да претставува синоним за имотно или т.н. приватно право. Римјаните за овој дел го користеле и терм

инот *ius quod ad re pertient* што всушност денес би се израмнило со стварното право. За разлика од тоа, денес имотното право се прелева преку три групи на правни односи. Тие се: стварно правни односи-стварно право, облигациони односи – облигационо право и наследно-правни односи-наследно право. Во таа насока и современото сфаќање на стварното право се разликува од сфаќањето кое го имале Римјаните за ова право.

4.2. Стварното право во граѓанско-правните (имотни) односи како дел од Римското право

Денес стварното право е гранка на имотното право коешто се однесува на сопственоста и дериватите кои произлегуваат од неа, односно долгорочните закупи над

недвижностите. Со други зборови статусното право е „статика“ на имотното право. Негова динамика се облигационите односи-облигационото право-нешто што е поврзано со прометот. Додека наследното право како дел до имотното право пак, се однесува на правила и прописи оклу сукцесијата во случај на смрт, односно на тоа како правата и обврските преминуваат од едно лице на друго лице-негов наследник (за ова веќе стана збор во претходната глава).

Според поделбата на правото содржана во Институтите на Гај, што се поклопува и во Дигестите на Јустинијан, целото приватно право било поделено на право кое се однесува на лица-*лично право*, право што се однесува на сопственоста (поседување на ствари и дериватите од таквиот посед) и право што се однесува на тужби. Според сфаќањето на Римјаните стварното право е *ius in rem*- е право на ствар, а облигационото право пак претставувало право кое произлегува од стварта-*ius ad rem*. Затоа пред да се посветиме подетално на стварното право и неговата содржина ќе се посветиме на разликите помеѓу стварно-правниот однос и облигациониот однос.

Разлика помеѓу стварно-правниот однос и облигациониот однос

Во склад со пристапот кон *ius in rem* титуларот во стварното право можел да покрене тужба против било кој кај кого ќе се пронајде стварта како предмет на негово право. Тоа ја градело смислата на дејствување на тужбата *in rem*. Облигациониот однос дејствувал само помеѓу доверителот и должникот и бил заштитен со тужбата *in personam*. Оттука, доколку стварта која должникот ја должел се нашла во трето лице доверителот би бил не моќен. Тој немало да може да покрене тужба против третото лице кое ја поседувало стварта, туку само против должникот кој не ја извршил обврската.

За разлика од ваквиот пристап современиот пристап, разликата помеѓу стварното право и деловното право, ја гради од фактот што според теоретичарите не може да постои правен однос помеѓу човекот и стварта. Односот е само фактички, а со тоа и стварно правниот-однос е фактички. Затоа, според современите сфаќања имало потреба од тоа во римското право стварно-правниот однос да биде *erga omnes* дејство, т.е. да е апсолутен. Стварно-правниот – однос во дејствува помеѓу титуларот и сите оние кој ќе дојдат во допир со стварта. За разлика од тоа облигациониот однос е релативен и дејствува *inter partes*-т.е. помеѓу странките.

Според некои современи размислувања во суштина, стварно-правниот однос се однесува на стварта, а преку неа посредно на луѓето. За разлика од тоа облигациониот однос пак, се однесува на одредено дејство-поведение на должникот, па преку него на стварта. За таа цел би рекле дека стварно-правниот однос е надрградба над статиката, а облигациониот однос над динамиката на имотно-правниот однос.

Разликата помеѓу стварно-правниот однос и облигациониот однос до одредена мерка е изразен и преку временската важност. Стварно-правниот однос по правило е подолг од облигацијата. Сопственоста врз куќата трае со години, додека долгот во облигациониот однос мора да се врати за одреден период. Сепак, мора да нагласиме дека и во двата случаја постојат исклучоци во оваа смисла. Така на пример, сопственоста над храната – како ствар не трае долго, додека обврската за издржување на децата (во зависност од регулативите) може да потрае и до дваесетина години. Дополнително закупот на нива или куќа исто така може да потрае.

Разлики постојат и во начинот на одредување на содржината на правото. Додека во облигациониот однос точно се наведени правата и обврските на должникот содржината во

стварно правните односи се одредува преку поопшти одредби, особено кога станува збор за сопственоста.

Според одредени размислувања, во современите односи за стварно-правните односи постои мислење дека се генерално негативно одредени, додека за облигационите односи дека се позитивно определни. Иако во доменот на римското право стварно правниот однос имал и позитивна и негативна определба.

Така врз основа на прописите на стварното право настанувале непосредни и трајни овластувања за титуларот или носителот на правото предметот на стварно-правниот однос да го користи целосно или делумно во свој интерес (т.н. позитивна содржина на односите). Имено, давајќи му право на едно лице да го ползува определениот предмет, правниот поредок едновременно им наложувал на сите други лица да не му причат на титуларот на правото во ползувањето на предметот. Од тие лица правото барало пасивност во однос на овластеното лице. На тој начин, додека позитивниот однос се градел преку правото одредено лице да има непосредно и трајно овластување целосно или делумно да искористива една ствар, негативна страна на стварно-правниот однос, ги образувал сите други лица да го почитуваат тоа право и да не превземаат дејствија со кои би можеле да му попречат во искористување на дадениот предмет.

Границата помеѓу стварно-правниот однос и облигациониот однос сепак не била не премостива. Примитивните правни односи генерално подразбирале дека односот на обврските кон должникот се од апсолутен карактер. Давањето на заем често води кон впечаток како доверителот да го купувал должникот. Оттука, како што претходно итскнавме (кога зборувавме за видовите на робство) доколку заемот не бил вратен доверителот имал право должникот да го претвори во роб.

Разликите помеѓу стварно-правниот однос и облигациониот однос сепак се намалиле во посткласичниот период. Така на пример закупот на недвижнина, од договор – облигационо-правен однос можел да премине во траен стварно-правен однос со значење *erga omnes*. Така настанувале *superficies*, *ius in agro vectigali*, *emfiteza* и сл. Ваквата разлика дополнително се намалила со смена на општественио економските односи преку што се потврдува влијанието на овие односи врз имотното право генерално. Еволуцијата на правните системи отишла и дотаму што на пример во англосаксонските правни системи постојат повеќе форми на закуп кои имаат стварно-правен карактер. За муслиманските правници пак, дополнително закупот не претставува установа на договорното право туку оттуѓување на одредени овластувања на закупената ствар. Дополнително, еволуцијата на правото влијае и во насока да се појават одредени имотно правни односи да имаа хибриден карактер. Така заложното право на пример опфаќа право кон стварта и право помеѓу должникот и поверителот. Во ваквите ситуации би рекле дека станува збор за институти кои опфаќаат релативни и апсолутни права.

Она што е од интерес на оваа расправа е прашањето за тоа што всушност опфаќало стварното право како дел од имотното право во доменот на Римската држава?

Содржина на стварното право

Анализирајќи ја содржината на поимот *jus quod ad res petrinet* од гледна точка на различните имотни односи меѓу луѓето, класичните правници забележале дека дел од правните правила служеле за уредување на имотните односи за време на животот на субјектите на правото, познати како *-inter vivos*. Друг дел од тие правила пак, имале таква цел по повод смртта познати како *- mortis causa*.

Додека имотно правните правила со дејство *mortis causa* биле означени како дел од наследното право *hereditates et bonorum possessiones* во доменот на правилата *inter vivos* се забележани две групи на правила.

- Прво, правни правила што трајно и непосредно овластувале определени лица во овој интерес целосно или делумно да искористуваат некои ствари и

- Второ, правни правила што определени лица ги овластувале од други лица во свој интерес да бараат некои сторувања што во крајна линија имале економска вредност.

Оттука, би заклучиле дека најважниот институт на стварното право, а и на целиот правен систем е **сопственоста**. Во рамките на ова влегува и државната сопственост како таква. Тоа значи дека не станува збор за правна, туку за фактичка власт над стварите.

Како посебна група на права се јавуваат стварните права врз туѓите ствари *iura in re aliena*. Станува збор за права кои имаат апсолутен карактер и кои на титуларот му ги даваат овластувања кои му припаѓаат на сопственикот. Затоа за нив се вели дека станува збор за секторски права кои се дериват на сопственоста и правото на сопственоста. Во овој домен спаѓаат и службеностите, заложните права и долгорочните заеми на недвижностите.

Сепак пред да се посветиме на оваа група на права најпрвин ќе стане збор општо за поимот ствари и за начините на кои се регулирала сопственоста.

4.2.1. Поим за ствари

Разликите во сфаќањето на стварното право во Римското право и неговото сфаќање денес во најголема мерка произлегуваат од разликите во разбирањето на терминот *ствар*. Стварта, како предмет на правните односи, е еден од оние термини кои им се јасни на сите, но за кои е тешко да се даде сигурна дефиниција. Терминот всушност, е хетероген. Тешкотиите во дефинирање на терминот произлегуваат делумно и од хетерогеноста на случаите за кои претходно стана збор кога дискутиравме околу разликите помеѓу стварно-правниот однос и облигациониот однос. Оттука е и тешкотијата да се опфати во една реченица.

Човекот можел да биде предмет во стварно-правниот однос. Според сегашните теории на граѓанските права човечко суштество, па дури и делови од телото не можат да биде ствар. Сепак, постојат некои сомнежи кон ваквиот пристап. Од анализите на современите односи и компаративно право односите кои побудуваат сомнеж се ситуациите како што се пренос на органи за трансплантација, или "transfer" на фудбалери. За римските правници во оваа насока немало сомнеж. Човекот е основен и типичен предмет на правото закон. Тоа впрочем била и суштината на робовладетелството. Оттука се и изјавите како на пример „Тврдам дека тој човек е мојот роб во склад со квиниткото право“. Во оваа смисла дури и слободните луѓе можат да бидат предмет на правен, промет како што е случај со лицата наведени во *mancipium*.

Според својствата и особините од важност за економскиот и за правниот сообраќај стварите се поделени на неколку групи.

а) поделба на подвижни и не подвижни ствари

Подвижни-*res mobiles* биле стварите што можеле да ја менуваат положбата во просторот без да им се смали вредноста и да им се повреди сопствената суштина. Меѓу стварите што се движеле сами најважни биле добитокот и робовите.

Неподвижни-*res immobiles* биле стварите што не можеле да ја менуваат положбата во просторот без повера на својата суштина. Најважна недвижна ствар била земјата и она

што било цврсто споено со неа. Она што се наоѓало врз земјата му припаѓало на сопственикот на земјиштето, без оглед на тоа кому му припаѓале наведените составни дела- акцесориуми.

б) Телесни и безтелесни ствари (*corporalia u incorporalia*)

Ваквата поделба најпрвин се среќава кај старите грци, но истата е поевеќе теоретска-филозофска, отколку практична. Прв кој ја споменува во доменот на Римското право е Гај. Телесни *corporalia* биле оние ствари што можело да се допрат- *qui tangi possunt*. Такви се сметале земјата, човекот, облеката, златото, среброто и др. Безтелесни *incorporalia* се оние што не можат да се допрат како на пример, наследството, обврските, настаните и сл. Според тоа, телесните ствари биле предметите што постоеле во физичкиот свет, независно од прописите на правниот поредок. Бестелесните ствари или права не постоеле во физичкиот свет, туку во човечките релации и тоа врз основа на прописите на правниот поредок. И едните и другите имале заедничко својство, се јавувале како самостојни предмети во имотниот сообраќај. До оваа поделба дошло како последица во начинот на пренос. Бестелесните нештата не можеле да бидат пренесени фактички. За нивен пренос се користело предавање на суд *in iure cession*. Ова се должи фактот што класичното право не дозволувало сопственост врз бестелесните ствари, што е дозволено само од Јустинијан.

в) Заменливи и незаменливи (*genera u species*)

Поделбата на стварите на заменливи и незаменливи била од особено значејне бидејќи од тоа својство на стварите зависела одговорноста во случај на нејзино пропаѓање. Тоа пак ја детерминирало природата на одделените правни односи. Според прописите на римското право како заменливи ствари *res fungibiles* се сметале стварите што странките сами ги определиле како такви. Исто тоа важело и за незаменливите ствари *res non fungibiles*. Заменливи ствари *in genere* биле определени во склад со видот, количината и евентуално квалитетот. Тие немале индивидуалност, бидејќи се одредувале преку мерење, вагање и броење (*quae numero pondere, mensurave constant*). Таквите ствари на пример биле житото, виното, парите, овците во стадо и сл.

Незаменливи или индивидуално одредени ствари *species* биле ствари наместо кои не може да додје друга ствар. Такви биле на пример роб со одредено име, куќа на посебна адреса и т.н. Меѓутоа ваквата поделба не била апсолутна. Така на пример 3 арапски коњи се заменливи ствари, но 3 коњи со свое име се индивидуално одредени ствари што значи незаменливи.

Дополнителна разлика помеѓу заменливите и незаменливите ствари се огледувала во правилото *genera non pereunt* (заменливите ствари не пропаѓаат не *peradaju*). Ова сепак не би требало да се сфати во буквална смисла на зборот, бидејќи и заменливите ствари пропаѓале, но тоа не влијаело врз правата и обврските.

г) Потрошни и непотрошни ствари

За оваа поделба било како главен критериум се користел фактот за тоа дали нештото-стварта се трошела при првата употреба или не. Потрошните ствари ***quae primo usu consumuntur*** (кои се трошат при првата употреба) и тоа таквата потрошувачка да биде ос аспект на правото. Така на пример парите може да бидат употребени повеќе пати, а во правна и економска смисла се троши при првата употреба доколку се користат

како сретство за плаќање. Како резултат на напредокот на технологијата, во посткласичниот период е воведена нова категорија ствари кои се намалуваат со текот на употребата (*quae usu minuuntur*). Такви на пример биле мастилото, восочната свеќа и сл.

Одредени активности во текот на секојдневниот живот може да се однесуваат само на непотрошните ствари. Така на пример при користење на некаква ствар како услуга, по завршување на услугата стварта се враќа. Со оглед на тоа што при употребата на потрошните ствари стварта се троши при првата употреба надоместот се вршел преку посебен договор за враќање на истото количество од потрошената ствар-*tantundem eiusdem generis*. Стварите кои се смалуваат со текот на употребата се третираат како потрошни и непотрошни. Така на пример ако се побара мастило на заем-услуга, истото се врати во тој случај оваа ствар се третираше како непотрошна ствар. Но, доколку се земат 10 мастила и потоа треба да се вратат 10 мастила во тој случај кон оваа ствар се пристапува како на потрошна ствар

д) Единствени и составни

Поделбата на стварите на единствени и составни била создадена во класичното време. Единствените ствари биле предметите што представувале природна физичка целина, како на пример: камен, греди, човек. **Составените ствари** се делеле на две групи. Прво, *res quae ex contingentibus constant* односно ствари склопени во единството на човечкиот труд. Такви на пример биле: куќа, брод, печка и сл. Втората група на ствари пак биле *res quae ex distantibus constant* односно ствари кои останале одделни или збирни, но правото ги сметало за единствени поради целите на кои им служеле. Такви биле кошница, стадо, народ и сл.

ѓ) Деливи и неделиви

Деливи ствари биле стварите што можеле да се поделат на составени делови без притоа да се смали нивната вкупна имотна вредност и економска функција. Неделиви ствари биле оние кај кои поделбата на нивните составни делови доведувала до смалување на вредноста на стварта и до неможност со поделениот предмет да бидат остварени целите на странките. Како деливи ствари биле третирани брашното, дрвата за огрев и сл. Додека за неделиви ствари пак, се третирале коњите за јавање, уметнички слики и сл. Значењето на оваа поделба на стварите не било толку големо. Во случај на спор ако стварта е делива, парницата се решавала лесно. Проблем настанувал доколку стварта била деллива. Како механизам кој се корител во вакви случаи бил продажбата на стварта за пари, со оглед на тоа што парите се делливи и секој би добил соодветен дел од продадената ствар.

е) Главни ствари и припадоци

При решавањето на прашањето за споственост врз составена ствар доколку стварта настанала со цврсто спојување на делови што им припаѓале на различни сопственици, поради примената на начелото *accessorium sequitur principale* или *accessorium cedat principali*, стварта ја следи главната ствар честопати било потребно да се определи која ствар била главна, а која требало да се смета како припадок. Римјаните како припадоци ја наведувале стоката, робовите и алатките за обработка на земјата. Во современите правни системи на пример гудалото е составен дел на виолината, клушот за бравата. Оттука денес посоти правило според кое припадокот ја следи судбината на главната ствар. Ако некој ај

продаде виолината тоа би значело дека е продадено и гудалото-**accessorium sequitur principale**.

ж) Плодносни ствари и плодови

Како плодносна ствар се сметал секој предмет што, според природата или според прописите на правниот поредок, бил способен да создава нови економски вредности. Новите економски вредности што настанале на некоја плодносна ствар под дејство на природните закони и со човечки труд или со законите на економскиот сообраќај се нарекувале плодови. Во таа смисла се разликувале природни плодови кои му припаѓаат на сопственикот на стварта, неодделни плодови, одделни плодови, собрани плодови, потрошни, непотрошни и плодови кои треба да се соберат.

з) Ствари во приватна сопственост и ствари надвор од приватна сопственост

Римските граѓани немале право да ги присвојуваат сите ствари што според своите природни својства биле способни да ги задоволуваат нивните потреби. Многу такви ствари биле наменети за задоволување на потребите на римската држава и на римскиот култ. Освен тоа постоеле и ствари што неможеле да бидат предмети на приватно посвојување со оглед на тоа дека биле наменети за општа употреба на граѓаните. Врз основа на тоа во римското право се јавила поделбата на ствари и на ствари неспособни за приватно присвојување.

Ствари неспособни за приватно присвојување биле стварите посветени на вишите богови. Стварите способни за приватно присвојување се делеле на неколку групи со оглед на тоа дали во даден момент имале господар, како и со оглед на фактот дали господарот ги напуштил или загубил.

с) Ствари во промет и ствари надвор од прометот

Постоеле такви предмети и такви односи што не биле способни да бидат предмет на имотнoprавнио сообраќај иако влегувале во состав на имотот на одделни лица. Оттука, некои ствари може да бидат предмет на правен сообраќај и сопственост, а други не. Институтите на Гај и Јустинијан ваквата поделба ја набљудувале од аспект на стварното право зборувајќи при тоа за ствари кои се во наша сопственост *res in patrimonio* и оние кои сенадвор од наша сопственост *res extra patrimonium*. За разлика од нив Марцијан употребува терминологија која ги набљудува стварите од аспект на прометот користејќи термини ствари во промет-*res in commercio* и ствари надвор од промет-*res extra commercium*. Оваа поделба е најширока поделба на стварите, и како таква преовладува и денес. Така некои предмети иако може да бидат предмет на договор, а сепак, од одредени причини се исклучени од правниот промет. Стварите кои биле измени од правниот промет биле стварите за кои постоеле или божји закони или пак закони кои ги креирале луѓето преку кои овие ствари биле означени како такви. Во ничии ствари *res nullius divini iuris*) спаѓале: *res sacrae*, *res sanctae* и *res religiosae*. *Res sacrae* биле стварите кои им припаѓале на боговите –храмовите и служеле за религиски обреди. Дополнително овде спаѓале олтарите, облеку на свештениците и сл. *Res sanctae*, пак биле оние ствари кои биле прогласени како свети и од значење за општеството и државата. Како такви биле градските сидини, капиите, меѓите и сл. *Res religiosae* пак биле ствари кои им биле посветени како култ на мртвите.

Во склад со човечките закони, нициите ствари *res nullius humani iuris* биле исклучени од правниот промет. Тука спаѓале ствари за општа употреба *res communes omnium* како што е ваздухот на пример, реките, морињата и сл. Во случај кога некој се дрзнувал да ја спречи употребата на реката или морето, преторот против него давал *interdikt*. Јавните добра или *res publicae* биле исто така ствари *extra commercium*. Станувало збор за ствари кои му припаѓале на римскиот народ (улиците, пристаништата и сл.). Тука спаѓале и стварите кои им служеле на општините *municipiis* како што биле стадионите, јавните капи и сл. Нивниот назив бил *res universita*.

u) Res mancipi u Res nec mancipi

Во старото и класичното право стварите се делеле на *res mancipi* и *res nec mancipi*. *Res mancipi* биле оние чиј правен сообраќај можел да се одвива во специјални и свечени форми, достапни само за римските граѓани. *Res nec mancipi* биле сите други ствари способни за стопански сообраќај. Предметот со *res nec mancipi* се одвивал во форми што биле помалку свечени и им биле заеднички на римските граѓани и на другите слободни жители на државата.

4.3. Поим и значење на сопственоста

Сопственост била најважниот институт на правото. Степенот на развој и обликот на правниот промет, односно на облигационото право зависеле од сопственоста. Односите во бракот и семејството во голема мерка биле одредени од начинот на производството но и од сопственоста. Сопственоста и односите околу сопственоста играле особено значајна улога и во политичката структура на стариот Рим.

Иако значајна сопственоста немала посебен термин сè до крајот на републиката и почетокот на принципатот. Тоа сепак не значело дека сопственоста не била позната во правниот живот. Описот на сопственоста многу често се искажувал преку глаголот „сум“ најчесто во трето лице еднина или множина и присвојната замена „мој“ во соодветниот род. Така во сопственичките спорови на пример позната е изреката *meum esse aio* – тврдам дека стварта е моја. Освен на ваков начин сопственоста се објаснувала или определувала и преку термините *bona* добра сопственост или *familia pecuniaque*.

Првиот чекор кон апстрактниот поим за сопственост е направен после Пунските војни и борбата околу аграрната реформа. Аграрниот закон *lex agraria* од 111 г.п.н.е. го користел терминот *dominus*, како *terminus technicus* за сопственикот. Со воспоставувањето на овој термин кој потекнува од глаголот со значење да се доминира – да се има власт настанал и поимот *dominium*. За прв пат овој термин се среќава кон крајот на републиката и почетокот на принципатот во I век.

Терминот *proprietas* настанал нешто подоцна. Додека терминот доминиум ја изразува идејата за власта која сопственикот ја има над стварта (стварите) терминот *proprietas* настанал како апстрактен термин од присвојната замена мој, свој (*meus, proprius*). Првите текстови во кои се споменува терминот *proprietas* датираат од I век. На тој начин, Римјаните не само што први го користат терминот сопственост, туку и создале два синонима. Во нашиот речник овие термини се преведени од латинскиот јазик, па оттука сопственоста потекнува од *proprietas*, а владението над стварта од терминот *dominium*.

Облиците на сопственост биле мошне разнолични. Во секој случај два облика се сметаат за основни. Тоа се колективната сопственост и приватната сопственост. Како што кажува самото име за колективна сопственост зборуваме тогаш кога има повеќе титулари. Овие титулари се ограничуваат помеѓу себе во користењето на сопственоста. Ваквите видови на сопственост се специфични за првобитната заедница, феудализмот и социјализмот.

Приватната сопственост подразбира дека постои само еден титулар. Тој има исклучиво право спрема стварта. Тие права се однесуваат на имотни овластувања, но не и на политичките. Ваквата сопственост е специфична за класичното римско право, како и буржуаската и личната сопственост во социјализмот. Колективната сопственост не е можно да постои како исклучив-ексклузивен облик на сопственост. Оваа констатација произлегува од фактот што таа во прв ред постои на средствата за производство, заради што заедно со неа како пратител постои и личната сопственост. Личната сопственост пак може да биде исклучива бидејќи таа се однесува и на средствата за производство, но и на личните добра. Во таквите случаи се вели дека постои лична сопственост над средствата за производство и над потрошните добра.

4.3.1. Развојни етапи на сопственоста

Историјата на римското право бележи четири развојни етапи низ кои поминал развојот на сопственоста. Прво, период во кој постојат остатоци од колективната сопственост. Второ период на агнатската фамилија. Трето, период на когнатската фамилија, и четврто период во кој се јавуваат елементи на феудални сопствени односи.

Најстариот период – прва етапа ги познавал следните облици на колективна сопственост: *ager gentilicius*, *konzorcijum*, *ager publicus*, *res mancipi*-правен режим на средствата за производство и др.

Ager gentilicius. Во склад со легендите Рому ја поделил земјата на сите старешини на семејствата по 2 југери земја со што не го исцрпил целиот земјишен фонд во Рим. Остатокот бил поделен помеѓу родовите што го сочинувало *ager gentilicius*. Во склад со ваквата поделба сите членови на родот имале право да ги користат заедничките шуми и пасишта. Тоа претставувал еден од темелите на кои се засновала превласта на патрициите, бидејќи само тие влгувале во генсови и само тие можат да ја користат генталната земја.

Consortium. На одреден степен од развојот на орудијата за производство се појавил конзорциумот како основна производна заедница, но и како најстар облик на патријархална фамилијарна заедница. Во него постоел еден вид на колективна сопственост. Во конзорциумите работата била колективна, а семејниот старешина бил општ координатор кој ја делел работата и ги координирал задачите помеѓу половите и возрастите. Но она што било специфично е дека тој не бил сопственик.

Ager publicus. Освоената земја Римјаните ја прогласувале за државна земја *ager publicus*. Дури и подвижните ствари кои биле заробувани во војните римското право ги вбројувало како добра на народот односно државата. На дел од земиштето државата користела организирање на т.н. *saltus*, на кои работеле државните робови, кои на пример во Северна Африка претставувале главна работна сила за римските граѓани. Друг дел од освоеното земјиште бил даван под закуп на влијателните фамилии. Со тек на времето закупот прераснувал во сопственост, а закупнината се претварала во данок или исчезнала

Градските сиротињи, селаните и ислужените војници (плебсот-плебејците), се бореле за својот дел и понекогаш успеал во тоа. Во повеќе наврати земјата од провинциите била поделувана на ветераните и плебсот заради што започнал процес на колонизација на овие територии. Законите со кои се регулирале аграрните односи биле Лициевиот закон од IV двата аграрни закона на Tiberij и Gaj Grah.

Со законот на Licinij се утврдил максималниот посед на земјиште на 500 југери по домаќинство, одземајќи го вишокот на земјиште заради поделба на сиромашните слоеви. Со оглед на тоа што оваа одредба не била почитуван аграрниот закон од 133. г.п.н.е. повторно ја воспоставил оваа мерка на ограничување на сопственоста, но и по 250 југери на секој возрасен син. Гневот на богатшите бил толку голем што двајцата браќа Граг биле ликвидирани па во 111 г.п.н.е. бил изгласан закон со кој се тргнало ограничувањето.

Останати траги на колективизам.

Поделбата на стварите на *res mancipi* и *res mancipi* во суштина како што истакнавме претставува остаток на некогашната колективна сопственост на земјата и орудијата за производство во родовските заедници. Mancipatio како начин на стекнување на сопственост претставувал одобрување на колективот на било каква промена на сопственикот на стварите кои спаѓале во *res mancipi*.

Со оглед на тоа што ставањето на камати врз заемот од исти генс се сметал за неморален чин, каматите се користеле само во односите со плебејците надвор од гентилните организации и оние кои не го штителе начелото на солидарност. Првобитната заедница извршила силно влијание врз односите во подоцнежните периоди. Така големината на значењето на пријателството, правилата кои го регулирале ортаклукот, односите помеѓу клиентите и патроните, влијанието на колгиумот и сл. Се само примери каде се среќаваат овие траги.

Втората етапа во развојот на сопственоста се бележи со развојот на фамилијата. Во овој период се бележи сопственост од преоден тип. Со распаѓањето на конзорциумот како општествена форма на однос настанува агнатската фамилија. Во неа до израз доаѓа исклучителната власт на фамилијарниот старешина. Производството е автархично, а ропството ги задржало патријархалните одлики.

Сопственичките односи во агнатската фамилија се од мешовит карактер, бидејќи се среќаваат елементи на колективна и приватна сопственост. По содржината оваа сопственост е поблиску до колективната сопственост, а по титуларот до приватната сопственост. Изразот *familia pecuniaque* ги опфаќа покуќнината, робовите, стоката, подвижните ствари а најверојатно и недвижните ствари. Во тоа време не се одделени апсолутните права од релативните права. На тој начин должникот можел да биде предмет на постапката, која не се разликувала од постапката спрема стварта. Татковската власт *patria potestas* претставувала некаков вид на суверенитет. Тоа се одразило на начин што имотното овластување претставувало само дел од општата власт на старешината-*patria potestas* која имала и религиски но и политички компоненти. Новината во односите е во тоа што за разлика од конзорциумот овластувањата се индивидуализираат што претставува чекор кон приватната сопственост. Тоа особено доаѓа до израз ако се знае дека *patria potestas* имал *manus* спрема жената, *potestas* кон членовите на семејството, *dominium* во имотните односи.

Третата етапа од еволуцијата на сопственоста не запира кај когнатската фамилија. За неа е карактеристично што сопственоста се класифицира како класична робовладетелска сопственост, што претставува облик на приватаната сопственост.

Развојот на стоковото производство и воедувањето на класичното робство се одразило врз исчезнување на агнатското семејство. Државата зајакнала заради што ја изгубила потребата од концентрираната моќ во рацете на *pater familia*. Како елементи кои влијаеле врз таквата преобразба биле: **еманципацијата, брак без манус, потискување на агнатското семејство со когнатското**, *actiones adiecticiae qualitatis*, *peculium castrense*, *quasi castrense*, *bona adventitia*, намалувањето и постепено укинување на разликите помеѓу *res mancipi* и *res mancipi*. Тоа влијаело врз фактот според кој сопственоста започнала да станува исклучива власт на едно лице. Овие општествено економски промени се резултат на пунските војни. Појавата на ваквата сопственост преовладувала во целото царство, до крајот на републиката. Конечно, токму врз база на вакви сопственички односи се развило и римското класично право

Четвертата етапа во развојот на сопственоста е одредена со појавата на елементите на феудалната сопственост. Римското класично право во главно било конзервативно и свртено кон минатото. Тоа влијаело да се појави сериозен јаз помеѓу реалниот општествено економски свет и правните правила. Како резултат на овој расчекор елементите на феудализмот релативно слабо може да се забележат во правниот систем, иако во реалноста биле доста изразени. Односот помеѓу земјосопственикот и клонот вообичаено бил одреден преку посебен однос за долгорочен закуп на земјата. Така наместо закупот да се организира на 5 години (што бил чест случај) започнала пракса на склучување на закуп на 100 години. Дополнително закупот се среќавал и како однос кој се засновал за цел живот, или пак за два живота-што значи дека правата и обврските се пренесувале наследно.

Со оглед на тоа што ваквиот однос претставува новина во сопственичките односи, со него се предизвикувале два нови момента. Прво, закупецот добивал заштита која дејствувала *erga omnes*. Второ, закупот од инстиут на облигационите односи (околу ова ќе стане збор во следната глава) преминувал во институт во стварно-правните односи. Она што е специфично за новите односи е тоа што елементите на владение и власт се испреплетени со елементи на сопственост. На тој начин се појавува однос кој е налик на феудалниот однос помеѓу вазалот и сопственикот (владетел) - **patrocinium**. Ова трансформација на сопственикот на земјата во локален орган на власт владетелите се обидуваа да го спречат иако често морале да се помират со фактот дека сопствениците на земјата се владетели на истата.

4.3.2. Начин на стекнување на сопственост

3.1.3. СУКЦЕСИЈА-НАСЛЕДСТВО

3.1.3.1. Тестаменти

Секој Римски граѓанин кој бил во години имал можност да направи тестамент, додека пак жените требало да бараат овластување од нивниот тотор. Законот за сукцесија бил една од најкомплексните области во Римското право, и овде постоеле голем број побарувања кои требало да бидат остварени со цел тестаментот да биде валиден. Во таа насока требало да се разгледаат сите детали, вклучувајќи и такви нешта како што се формални зборови за собирањето на нивните наследници и лицата спомнати во

тестаментот. Така на пример, било потребно да се направи состанок на наследниците, пред да бидат направени останатите одлуки, децата или останатите засегнати кои не биле вметнати во тестаментот требало да бидат лишени од наследството лично од страна на тестаторот, како и да биде потврден потребниот број на сведоци. Она што е важно е тоа што сите овие барања претставувале формалности, а не суштина. Под услов тестаторот да ги исполнувал сите услови, што воопшто не било тешко да се оствари со правна помош, тој можел да остави имот на било кого по негова желба.

Секој пропуст во врска со формалните потреби, значел невалидност или состојба на интестација (се сметало дека не постоел тестамент). Интересна илустрација за ваков пример има во следниот текст:

„Jas Lucius Titius, го направив овој тестамент без консултација со правен експерт, придржувајќи се на свакањата на мојот ум, наместо на претераната и мизерна педантија, доколку имам направено нешто незаконско или невестио, нека желбите на разумниот човек бидат третирали како валидни според законот“.

Потоа тој ги нагласил неговите наследници. (S caevola, D. 31.88.17).

Во конкретниот пример желбата на тестаторот *ad misericordiam* била одбиена, тестаментот бил поништен и настанала состојба на интестација. Со оглед на бројот на стапици, можело да се заклучи дека законската помош во правењето на тестаментот била и те како потребна.

Содржината на тестаментите

Тестаментите требало да назначуваат наследник или наследници. Наследникот бил одговорен за оддржување на религиозните служби на починатиот, како и останатите семејни обреди. Наследникот ги добивал не само имотот и правата на починатиот, туку и неговите облигации или обврски (се додека живеел по смртта на тестаторот). Ова особено се однесувало кон долговите. Позицијата на наследникот не била само одговорна, туку често била и непрофитабилна, бидејќи износот на долговите можел да ги надмине неговите средства, и тие не би можеле истите да ги исплатат во целост. Постоел добар доказ дека, за да ги поштедат сопствените деца од ваквите одговорности и оптоварувања, некои тестатори претпочитале да ги лишат истите од наследството, и да назначат некој друг како нивен наследник кој ќе биде оптоварен со должноста да го пренесе имотот на децата, вообичаено со начинот *fideicommissum* (Ulpian, D. 28.2.18 and D. 38.2.12.2). Ова значело дека децата можеле да бидат поштедени од оптоварувањата кои ги носело наследството.

Постоеле различни технички начини за да се подобрила позицијата на наследникот (Buckland 1963: 304-6, 316-19). Покрај назначувањето на наследник, содржината на тестаментот била различна и опционална. Обично, *pater familias* можел да назначи татори за неговите деца, да ослободел некои заслужни робови, да определел оставина. Според многуте докази, оставината не претставувала некој позначаен имот, бидејќи тоа било ограничено со статут (Duncan – Jones 1982: 21). Голем дел од имотот на тестаторот бил разделен помеѓу многу примачи, што на некој начин изгледало дека било раздолжување од страна на тестаторот, за она што го стекнал во својот животен век, по пат на пријателство и сл. Постоеле серии статuti кои го ограничувале растурањето на имотот на тестаторот по основ на оставина. Доволно е да се спомне дека последниот од овие статuti,

наречен Lex Falcidia од 40 година п.н.е. кој предвидува дека после доделувањето на оставината, на наследникот морала да му остане четвртина од вкупното наследство, доколку целокупната оставина ја надминувала оваа четвртина, оставината била намалена, со намера да се зачува четвртината од наследството.

Ова правило ги оптоварило правниците со бројни дополнителни технички проблеми, а делови од нивните дискусии во врска со тоа може да бидат прочитани во D. 35.2. Она што е впечатливо е тоа дека никој не можел да замисли да остави повеќе од три четвртини од својот имот на лица кои не се наследници назначени во тестаментот.

Неколку книги од Дигестите комплетно се состоеле од дискусија во врска со разните видови на оставина. Тие стварале непроценлива слика во врска со видовите на имот на Римскиот тестатор, кои тој можел или можел да посака да ги назначи како дел од оставината. Овде можеме да споменеме само неколку типови на оставина на која правниците и посветиле посебно внимание: мираз, вино, пченка или масло, фармерска опрема, *reulium*, храна (*penus*), мебел, накит, слобода. Подеталните дискусии на правниците може да се пронајдат во книгите 33 и 34 од Дигестите.

Вредно е да прокоментираме уште неколку детали во врска со четири видови на оставина:

1. Плодоуживањето е коментирано подетално во наредното поглавје, како институција во правото на сопственост. За целите на ова поглавје, она што е важно е дека ова му овозможувало на тестаторот да ја остави сопственоста на својот имот на едно лице, но правото на плодуживање на друго лице: лицето на кое му е дадено правото на плодуживање, можело на пример да го користи имотот, и да го зема приносот од овошјето на одредено време или до крајот на животот. Далеку најприфатен договор бил тој каде *pater familias* оставал доживотно право на плодуживање на неговиот имот на неговата вдовица, додека сопственоста на неговите деца (D.33.2).

2. Ануитети. Едно поглавје од Дигестите било посветено на ануитетите и начинот на нивното оставање од страна на тестаторот. Ануитетот претставувал плаќање на годишни суми на оној кому му бил оставен, на одреден период или доживотно (D.33.1). Правниците го објасниле ануитетот како серија на годишни рати, од кои првата била безусловна, додека пак услов за останатите рати бил наследникот да биде жив во времето на доспевањето на ратата (Paul, D. 33.1.4). Постоеле примери за ануитети во корист на сопругата, децата како и на ослободените робови. Би било потребно да се определи вредноста на ануитетот, за да се утврди дека се во согласност со Lex Falcidia. Еден интересен текст од Aemilius Maser објаснува како можело ова да се направи, со правење на претпоставки во врска со очекуваните години живот на наследникот, опсегот бил од пет години за оние кои биле на возраст од шеесет години, или повеќе од триесет години за оние од раѓање до дваесетгодишна возраст (D. 35.2.68 pr.). Овие претпоставки, иако не толку дарежливи, испаднало дека и не се толку нереални (Frier 1982; Duncan – Jones 1990: 93-104).

3. Слична врста на аранжман била оставината на надоместокот за храна и облека (*alimenta*). Дигестите објаснува дека најчесто ваков надоместок бил оставан на ослободените робови и можел да се однесува на исплата на месечен или годишен надоместок, за фиксен период на години, или до достигнување на полнолетство, или пак до крајот на животот (D.34.1).

4. Оставина за одредени цели. Филантропистите се чини дека го имале прифатено она што правниците го нарекувале оставина *sub modo*, оставина за одредени цели да бидат остварени. Натписите како и текстовите од *Дигестите* потврдуваат голем број на ваков вид на оставина, за различни цели како што се: загревање на јавните бањи, попложување на патишта, градење на зград, или пак за комеморација на починатите. Еве еден пример: „*Lucius Titius* нагласил оставина во неговиот тестамент за неговиот роден град, Севастија, за така да може од заработката од игрите, да се слави неговото име секоја година...” (Scaevola, D. 33.1.21.3).

Со цел да се осигура трајноста на ваквите аранжмани, наследникот би требало да биде неприродна личност (правно лице) на пример општина, така што на тој начин се додека постоела општината, целта на оставината ќе била остварувана. Во класичното право, ваквите аранжмани сепак страдале бидејќи модусот – целта – не можела да се наметнува како таква: наследникот можел единствено да биде приморан да плаќа отштета. (Ова било генерално правило на класичниот процедурален систем: види поглавје 6.). Не постоела гаранција дека ваквите аранжмани ќе бидат почитувани. Како и да е, во подоцнежното класично право, под присилба можела да се остварува целта на оставината, доколку таа претставувала јавен интерес.

3.1.3.2. Fideicommissa или трустови (фондови)

Најразновидна институција во правото на сукцесија била *fideicommissum* – от или трустот. Ова било средство – како и оставината или сукцесијата под тестамент – кое стапувало на сила единствено со смртта на оној кој го воспоставил. Но бидејќи назначувањето како наследник било вршено директно од страна на тестаторот, и исплатата на трустот била вршена од страна на наследникот на оној кому требало да му биде исплатен, значи дека трустот се извршувал индиректно, преку посредник.

На тој начин, лицето кое прави *fideicommissum* ќе му доверело (*committere*) имот на посредникот, за тој имот на крајот да му биде доделен на корисникот на трустот. Посредникот обично, но и не морало да значи, бил наследникот на тестаторот. Во почетокот трустовите не биле забележувани во правото, и единствената гаранција која ја имал корисникот бил моралот, кој пак не бил значаен за судот. Тоа се сменило кога императорот Август назначил овластени лица за спроведување на таквите трустови: во почетокот Конзулите биле одговорни за оваа надлежност. Подоцна, истата улога ја извршувал посебен Претор. Институција која порано зависела единствено од судбината или пријателството, сега станала законска облигација или обврска.

Трустот бил многу разновиден, но овде ќе се задржиме на неговите основни употреби:

1. Трустот бил користен за да се префрли имот на корисниците, кои како предмет на *jus civile* не можеле да добијат наследство или оставина: на пример, странци, осудувани криминалци – престапници, или оние кои биле изоставени во статутите на *Lex Voconia* или Брачната легислатива на Август. Постоел добар доказ за ова во трудовите на *Cicero* (fin. 2.55). Иако е тешко да се поверува дека оваа слобода за одредување на корисници на трустовите останувала целосно неограничена. Не постојат докази за тоа дека истата е користена за избегнување на ограничувања од граѓанското право. Исто така, во времето на првиот и вториот век од новата ера, биле превземени серија мерки за намалување на пропустите во граѓанското право, за да се оневозможело избегнување на недоволните

правила од граѓанското право. Постоеле силни паралели: како се развивалеitrustовите во обичајното право, така еквивалентно се развивале и слични средства како што се Treuhand, кои исто така биле направени за заобиколување на строгите правила на правото.

2. Во граѓанското право, назначувањето на наследник било трајно. Trustот, сепак, дозволувал налагање на наследникот, целото или дел од наследството кое ќе го наследел да го префрлел на некој друг. Гај го објаснува ова на следниот начин:

„Кога би напишале „Нека Lucius Titius биде наследник“ можеме да додадеме и, барам од тебе, Lucius Titius, штом ќе можеш да го прифатиш наследството, предај му го истото на Gaius Seius.“ (Inst. 2.250).

Во овој случај наследникот бил обврзан наследството веднаш да го предаде. Но честопати од наследникот било барано тоа да го направи по одреден временски интервал, општо правило било трансферот да биде направен по смртта на повереникот (Papinian, D. 35.1.102; D. 36.1.56 and 60.8). Овде trustот обезбедувал алтернатива на плодуюживање на доживотен интерес од имотот (разликата била во тоа што, лицето имало право на плодуюживање на имот кој не го поседувал истиот, додека пак доколку имотот му бил оставен по основ на trust, тој или таа плодуюживал во имотот, и го поседувал истиот, но со обврска по одреден временски период истиот имот да го префрли на корисникот на trustот). Овој метод изгледа дека бил користен за да се обезбеди вдовицата на тестаторот до крајот на нејзиниот живот, а на крајот сопственоста на имотот била упатена на децата. Според некои размислувања ваквата потреба се јавила со цел да се заштити интересот на децата од првиот брак, на пример од нивната маќеа (Humbert 1972: 207 – 40; and Treggiari 1991: 392).

3. Trustовите можеле да бидат доверени и на било кое друго лице кое си заслужило награда или добивка од починатиот, но дури и ако наградата била многу мала или потрошна, во најголем број случаи сè на крајот се предавало на крајниот корисник на trustот. Ова ја вклучувало и состојбата на интестација (непостоење на тестамент). Така на пример:

„Trustовите можат да се доделат на наследниците во состојба на интестација, доколку се смета дека pater familias намерно го оставил неговиот имот без тестамент“ (Paul, D. 29.7.8.1).

На овој начин trustот отварал благороден пат, т.е. можност иако лицето кое починало без да направи тестамент, да има насоки за тоа каде треба да се додели дел или целиот имот.

4. Со оглед на тоа што trustот не можел да го добие никој друг освен наследникот, trustот можел да послужи за да се оди подалеку од непосредната генерација наследници на починатиот. Таков пример е наведен од Scaevola:

„Таткото му забранил на неговиот син и наследник да го оттуѓува или става под хипотека имотот, и го задолжил да го зачува за неговиот легитимен син или за останатите роднини (D. 32.28 pr.).

Иако во овој случај синот станувал сопственик на земјата, тој не смеел да ја оттуѓува истата, и нејзината судбина веќе била определена од страна на неговиот татко – во неговиот тестамент. Овој аранжман можел да се протега во неколку генерации, и покрај тоа што класичното право инсистирало на тоа дека тој е валиден само додека корисниците на trustот се препознатливи: најдалечни корисници кои с# уште биле сметани како препознатливи, биле оние што биле живи во времето на смртта на тестаторот (Modestinus, D. 31.32.6). Оние кои имале прочитано многу од англиската литература од осумнаесеттиот

и деветнаесеттиот век, биле убедени дека на овој начин биле поврзани поголемиот дел од имотите на Римските благородници. Но всушност овде постоеле малку причини да се мисли дека е така.

3.1.3.3. Постапка во случај на интестација

Интестацијата можела да настане или ако не постоел направен тестамент, или доколку тестаментот бил невалиден. Втората опција веќе ја спомнавме (кршење на формалните барања го правел тестаментот невалиден, или пак настани кои настанале *postfestum*, на пример раѓање на легитимно дете по составување на тестаментот).

Тешко прашање било колку чести биле случаите каде не се правел тестамент (Daube 1965 and 1969: 71-5; Crook 1973; Cherry 1996). Sir Henry Maine фамозно проговорил за Римскиот „хорор на интестација“. Постоел хумористичен доказ кој сугерирал дека правењето на тестамент било норма: Сато јавно се покајал затоа што живеел макар и еден ден без тестамент (Plutarch, Sato maior 9.6). Но сепак тестаментот можеби и не бил типичен. Оние кои немале ништо да остават, најверојатно не оставале ни тестамент. Но доказите изгледа сугерирале дека, мотивирани од хоророт на спротивното, имотните класи на Римјани, обично правеле тестаменти. Материјалот кој преживеал ни покажува дека мажите правеле значајно повеќе тестаменти отколку жените (Cahmplin 1991: 46-9). Можеби жените биле посклони да чувствуваат хорор.

Секако дека поттик од големо значење да се направел тестамент е тоа што, во негово отсуство, нечиј имот би бил разделен на луѓе за кои тој не би сакал да го добијат. Затоа мораме да ги разгледаме правилата кои се применувале при распределба на имотот, во случај на интестација (непостоење на тестамент).

Правилата биле следниве. Децата кои станувале независни (што значи дека биле ослободувани од татковска власт) со смртта на починатиот ја имале предноста над добивање на имотот, во еднакви делови. Тие биле познати како *sui heredes*. Во случај да немало такви, наредни по редоследот биле најблискиот или најблиските (доколку повеќе од едно лице било исто блиско) роднини по машка линија. Тоа се однесувало на роднините кои се поврзани со починатиот само по машка линија. Можеби не постоеле такви роднини: во случај кога тестаторот бил ослободен роб, такви роднини немало, тогаш правилото било, доколку ослободеникот не оставил деца зад себе, патронот го наследувал неговиот имот.

Доколку обичните слободни граѓани немале деца (*sui heredes*) во далечните пред-класични времиња, тогаш нивниот имот одел во рацете на gens - от. Овој термин понекогаш бил преведен како „клан“. Можеби „продолжено семејство“ бил подобар термин. Во развиеното право gens-от не завземал никаква улога, така што Преторот вовел покомплицирана хиерархија, во која децата, вклучувајќи ги и оние кои биле еманципирани (ослободени од татковска власт) од страна на починатиот.

Ужасните докази за тоа како ова прашање се решавало биле објаснети во текстот на Paul (D. 38.10.10). Последни од сите, на ред доаѓале сопружниците, чувани за горчливиот крај на сепарацијата на нивниот имот.

Она што е интересно во врска со оваа дивизија на луѓе, е еднаквиот третман кој им се давал на децата на починатиот. Во таа насока не се давале предности на машките пред женските, како и на најстариот машки потомок на сметка над најмалото дете. Овој систем на деливо наследување, морал да има строга тенденција да го фрагментира имотот на

починатиот, а она што изгледало уште поизненадувачки во општество каде поседувањето на одреден имот (најповеќе земја) било тоа што го одредувало членството на единката на одредена класа. Различни фактори би можеле да ја ублажат тенденцијата на фрагментација: на пример, правењето тестамент во кој предноста за наследување била доделувана на едно или повеќе од децата.

Што би бил тогаш мотивот за правење на тестамент? Неодамнешна студија за опстанувањето на Римските тестаменти, покажува дека Римскиот тестатор најверојатно ги назначувал неговите деца, или особено неговите синови, како наследници во тестаментот (Champlin 1991: 107-20). Но исто така и законот за интестација имотот го назначувал директно кон децата, во еднакви делови. Силната причина која ги терала поединците кон правење на тестамент тогаш би била желбата да се третираат децата нееднакво. Ова секако не би била единствената можна причина, можеби некој вид на суеверие, или желбата да се ослободуваат робови, или да се исплатуваат општествени облигации со оставина.